આ તે જીવદયા?

—ગાંધીજી

આ તે જીવદયા?

લેખક:
મોહનદાસ કરમચંદ ગાંધી

નવજીવન પ્રકાશન મન્દિર
અમદાવાદ

ત્રણ આના 	૧૯૮૩

મુદ્રક અને પ્રકાશક:
સ્વામી આનંદ
નવજીવન મુદ્રણાલય
સારંગપુર, અમદાવાદ

પ્રત ૧૦૦૦

નિવેદન

'આ તે જીવદયા?' વાળા 'નવજીવન'ના લેખથી ચાલેલી ચર્ચામાં ગાંધીજીએ 'અહિંસા' ઉપર લખેલી લેખમાળા અહીં પુસ્તક રૂપે રજૂ કરવામાં આવે છે.

પ્રકાશક

આ તે જીવદયા?

અમદાવાદ જીવદયા પ્રચારિણી મહાસભા તરફથી મને કાગળ મળ્યો છે તેમાનો જરૂરજોગો ભાગ નીચે દઉં છું:

" . . . શેઠજીએ પોતાની મિલમાં આશરે ૬૦ કુતરાંઓને ગોળીબારથી મારી નંખાવ્યાની ચર્ચા હાલમાં શહેરમાં ચાલી રહી છે અને ઘણાંયે દયાપ્રેમી સજ્જનોનું હૃદય ઉશ્કેરાઈ રહ્યું છે.

હિંદુ ધર્મશાસ્ત્રમાં કોઇ પણ જીવો મારવાની મનાઈ છે, તેમ મારવાથી પાપ લાગે છે એમ જણાવવામાં આવ્યું છે તો આવી રીતે હડકાયાં કુતરાંઓને, તેઓ મનુષ્યોને કરડશે અને તેથી મનુષ્યને હાનિ થશે યા તો બીજાં સારાં કુતરાઓને તે કરડશે અને તેથી હડકાયાં કુતરાંઓની સંખ્યા વૃદ્ધિ પામશે એવા ભયથી પણ મારી નંખાવવા એ આપ વ્યાજબી માનો છો? તેમાં મારનાર અથવા મરાવનારને પાપ નથી થતું? એમ આપ કહી શકશો?

અમારી સભાના ડેપ્યુટેશને (ત્રણ સભ્યોએ) તા. ૨૮-૯-૨૬ના રોજ મિલમાં શેઠજીની મુલાકાત લીધી હતી. તે વખતે વાતચીતમાં તેઓશ્રીએ કબુલ કર્યું છે કે "એક હડકાયું કુતરૂં બીજાં સારાં કુતરાંઓને કરડયું તેથી માણસોની સલામતીને ખાતર મેં આ કૃત્ય કરવા (કુતરાંઓને મારી નંખાવવા) ઉચિત ધાર્યું." વિશેષમાં તેઓશ્રીએ જણાવેલું: "જો કે આ કૃત્ય કર્યું તે રાત્રે મને ઉંઘ પણ આવી નથી; તેમ જ

બીજે દિવસે મહાત્માશ્રીને મળી સવ હકીકત જણાવી ખુલાસો પૂછતાં મહાત્માશ્રીએ જણાવ્યું કે ‘આ સિવાય બીજું શું થઇ શકે ?’ ” આ વાત સત્ય છે ? આપશ્રીએ આવો જ જવાબ આપ્યો હોય તો તેનો અર્થ કેવો સમજવો ?

અમો આશા રાખીએ છીએ કે આપશ્રી આ બાબતમાં યોગ્ય ખુલાસો બહાર પાડી શહેરમાં ચર્ચાઇ રહેલી આ ચર્ચાને નાબુદ કરવા તેમ જ હિંદુધર્મ ઉપર થતા આવા આઘાતોમાં આવી નામાંકિત વ્યક્તિઓનાં ઉદાહરણથી જીવદયાની પ્રગતિને અવરોધ ન થાય એ માટે આપ, આપના વિચારો બહાર પાડી યોગ્ય અજવાળું પાડશો.

વિશેષમાં અમોએ સાંભળ્યું છે કે અમદાવાદ મ્યુનિસિપાલિટીમાં કુતરાંઓને ખસી કરવાનો ઠરાવ આવનાર છે. આ ઠરાવ યોગ્ય છે ? કુદરત પ્રેરિત કોઇ પણ પ્રાણીને આ રીતે ખસી કરવામાં ધાર્મિક દૃષ્ટિએ દોષ નથી થતો ? આ બાબતમાં પણ આપશ્રી યોગ્ય ઉલ્લેખ કરી ખરો માર્ગ યાને આપના વિચારો બતાવશો એવી અમો આશા રાખીએ છીએ. ”

મિલમાલેકનું નામ અમદાવાદ તો જાણે જ છે, પણ ‘નવજીવન’ અમદાવાદની બહાર પણ વંચાય છે, એટલે સિદ્ધાંતની ચર્ચાને અંગે નામઠામ બને ત્યાં લગી ન આપવાના મારા રિવાજ પ્રમાણે મેં મિલમાલેકનું નામ નથી આપ્યું. જીવદયા સભાએ ઉઠાવેલો પ્રશ્ન અટપટો છે. જ્યારે બનાવ બન્યો ત્યારે ને તે પહેલાં પણ એમાં રહેલા વિષયને ‘નવજીવન’માં ચર્ચવાનો ઇરાદો કરી પાછળથી મેં તે પ્રમાણે કરવાનું માંડી વાળેલું. મજકુર કાગળ આવતાં તેની ચર્ચા કરવાની જવાબદારી અને ફરજ મારી ઉપર આવી પડયાં છે.

મિલમાલેકની સાથે મને મીઠો, કદાચ કહી શકાય તો મિત્રતાનો, સંબંધ છે. તેમણે કુતરાંને મરાવ્યા પછી મારી પાસે પોતાનું દુઃખ જાહેર કર્યું હતું ને મારો અભિપ્રાય પૂછ્યો હતો.

તેમણે મને કહ્યું, "જ્યારે સરકાર, મ્યુનિસિપાલિટી અને મહાજન મારો કંઇ છૂટકારો ન કરી શક્યાં ત્યારે મારે આ કામ કરવું પડ્યું." જે ઉત્તર આપ્યાનો ઉલ્લેખ મજકુર કાગળમાં છે તેવો જ મેં આપ્યો હતો.

ત્યાર પછી પણ વિચાર કરતાં મને મારો જવાબ યોગ્ય લાગ્યો છે.

હડકાયાં કુતરાંને મારી નાંખવા સિવાય આપણુ અપૂર્ણ મનુષ્યની પાસે ઉપાય જ નથી. ખૂન કરતા માણુસને પણ મારવાનું ધર્મસંકટ કેટલીકવાર અનિવાર્ય થઈ પડે છે.

જો આપણાં શહેરોમાં રખડતા કુતરાંને રાખવાની આપણે હઠ લઇએ તો આપણે તેઓને કાં તો ખસી કરવા પડશે અથવા મારી નાંખવા પડશે. ખાસ કુતરાંની પાંજરાપોળ રાખવી એ ત્રીજો ઉપાય છે. પણ તે નથી જ એમ કહેવાય. બધી રખડતી ગાય ભેંસોને પણ આપણે પૂરા નથી પડતા ત્યાં કુતરાંને સારૂ પાંજરાપોળ કરવાનો વિચાર મને તો ભયંકર લાગે છે.

કોઇ પણ જીવને મારવામાં પાપ છે એ વિષે હિંદુધર્મમાં બે મત સાંભળ્યા જ નથી. મારો અભિપ્રાય તો એવો છે કે બધા ધર્મ એ સિદ્ધાંતનો સ્વીકાર કરે છે. મુશ્કેલી સિદ્ધાંતને શોધવામાં નથી હોતી. મુશ્કેલી માત્ર તેનો અમલ કરવામાં આવી પડે છે. સિદ્ધાંત એટલે તે વિષયે સંપૂર્ણતા. તેનો અમલ કરનાર આપણે અપૂર્ણ મનુષ્ય. અપૂર્ણથી પૂર્ણ અમલ અશક્ય હોઇ પ્રતિક્ષણ સિદ્ધાંતના ઉલ્લંઘનની નવી મર્યાદા બાંધવી પડે છે. તેથી હિંદુશાસ્ત્રે કહી દીધું છે કે યજ્ઞાર્થે કરેલી હિંસા હિંસા નથી. આ અપૂર્ણ સત્ય છે હિંસા તો સર્વ કાળે હિંસા જ રહેશે ને હિંસામાત્ર પાપ છે. પણ જે અનિવાર્ય થઈ પડે છે તેને વ્યવહારશાસ્ત્ર પાપ નથી માનતું તેથી યજ્ઞાર્થે

થયેલી અનિવાર્ય હિંસાને વ્યવહારશાસ્ત્રે અનુમોદન આપી તેને પુણ્યકર્મ સુદ્ધાં માની લીધું.

પણ અનિવાર્ય હિંસાની વ્યાખ્યા ન હોઇ શકે. કેમકે તે તો દેશેદેશે કાળેકાળે અને વ્યક્તિવ્યક્તિએ બદલાય. એક કાળે જે ક્ષંતવ્ય મનાય તે બીજે કાળે અક્ષંતવ્ય થાય. ભર શિયાળામાં શરીરરક્ષણાર્થે લાકડાં કે કોલસા બાળવાથી થતી હિંસા ભલે દુર્બળ શરીરને સારૂ અનિવાર્ય હોઇ ધર્મ ગણાય, પણ ભર ઊનાળામાં વિના કારણ પ્રગટાવેલો અગ્નિ સ્પષ્ટ હિંસા છે.

આપણે જંતુનાશક દવાઓ વાપરી ઝેરી જંતુઓનો નાશ કરવાનો ધર્મ સ્વીકારીએ છીએ. જંતુનાશક દવાને જવા દઇએ. બંધ કરેલી કોટડીમાં ઝેરી હવા હોય છે. તેમાં ઝેરી જંતુ હોય છે. તે કોટડીને ખુલ્લી કરી હવા અજવાળું દાખલ કરીને આપણે ઝેરી જંતુનો નાશ કરીએ છીએ. શુદ્ધ હવા ઉત્કૃષ્ટ પ્રકારની જંતુનાશક દવા છે.

આવા દાખલાઓ ઘણા આપી શકાય. જે નિયમ ઉપરના દાખલાઓને લાગુ પડે છે તે હડકાયાં કુતરાંને મારવામાં કે ખસી કરવામાં લાગુ પડે છે. હડકાયાં કુતરાંનો નાશ કરવો એ ઓછામાં ઓછી હિંસા છે. જંગલમાં રહેનાર દયાનો સાગર મુનિ હડકાયાં કુતરાંનો નાશ નહિ કરે. એની પાસે બીજી રામબાણ દવા છે. તે પોતાના કૃપાકટાક્ષથી કુતરાના હડકવાનો નાશ કરશે. પણ ગૃહસ્થાશ્રમી શહેરી જેની પાસે શહેરરક્ષણનો, બાળરક્ષણનો ધર્મ પડ્યો છે, જેનામાં મુનિનો આદર્શ ગુણ નથી પણ જેનામાં હડકાયાં કુતરાંને મારી નાંખવાની શક્તિ છે તે શું કરે ? મારે છે તો પાપ કરે છે. નથી મારતો તો મહાપાપ કરે છે. તે હડકાયાં કુતરાંને મારવાનું પ્રમાણમાં અલ્પ પાપ કરી મહત્ પાપમાંથી બચે છે.

મને પોતાને હું અહિંસામય માનું છું. અહિંસા અને સત્ય મારા બે પ્રાણ છે. તેના વિના હું ન જીવું એમ માનું છું. પણ અહિંસાની મહાન શક્તિ અને મનુષ્યનું પામરપણું હું ક્ષણેક્ષણે વધારે સ્પષ્ટ રીતે જોતો આવું છું. દયાનો નિધિ વનવાસી મુનિ પણ કેવળ હિંસામુક્ત નથી થઇ શકતો. પ્રત્યેક શ્વાસ તેની પાસે હિંસા કરાવે છે. દેહ એટલે હિંસાસ્થાન. તેથી જ સર્વથા દેહમુક્તિમાં જ મોક્ષ અને પરમ આનંદ રહ્યાં છે. તેથી જ મોક્ષના આનંદ સિવાયનો બધો આનંદ અસ્થિર છે, સદોષ છે.

આમ હોઇને આપણને હિંસાના કેટલાયે કડવા ઘુંટડા પીવા પડે છે.

પણ કુતરાં ઇ. નો સવાલ આ અહિંસાપ્રધાન પૂણ્યભૂમિમાં ભયંકર સ્વરૂપ પકડે છે એ જ આશ્ચર્ય, એ જ ખેદ !!! મારો દૃઢ વિશ્વાસ છે કે આજે અહિંસાને નામે આપણે અજ્ઞાનને વશ રહી હિંસા પ્રવર્તાવી રહ્યા છીએ. હડકાયાં કુતરાંને અથવા તેના સ્પર્શમાં આવવાનો જેને વિષે ભય છે એવાં કુતરાંને મારવામાં ભલે પાપ હોય. પણ તેની હસ્તીને સારૂ જવાબદાર આપણે છીએ, મહાજન છે. મહાજને રખડતાં કુતરાં જ ન રહેવા દેવાં જોઇએ. રખડતાં કુતરાંને ખાવાનું દેવામાં પાપ છે, પાપ મનાવું જોઇએ. રખડતાં કુતરાંને મારવાનો કાયદો કરીએ તો હજારો કુતરાંની જાન બચાવીએ. રખડતાં કુતરાંને ખાવાનું આપનાર દંડ કબૂલ કરે તોપણ કુતરાંનો ઉપદ્રવ મટે.

જીવદયા એ આત્માનો એક મહાન ગુણ છે. થોડી કીડીઓને કે થોડાં માછલાંને કે થોડાં કુતરાંને બચાવવામાં તેની સમાપ્તિ નથી થતી. તેમાં પાપ પણ હોય. મારે ત્યાં કીડીનો ઉપદ્રવ થાય તેનું કીડીયારૂં પૂરવા નીકળનાર દાની પાપ કરશે. કીડીને તો

ઈશ્વર કણુ આપશે. પણ કીડીયારૂં પૂરનાર મારો ને મારા કુટુંબનો નાશ કરે એવું સંભવે. મહાજન કુતરાંને પાંજરામાં પૂરી મારા ખેતર પાસે તેને મૂકી જતાં ભલે પોતે સુરક્ષિત બને ને કુતરાંને બચાવ્યાં માને, પણ તે મારી જાનને જોખમમાં નાંખવાનું વધારે મોટું પાપ વહોરશે.

જીવદયામાં વિચાર, વિવેક, ઉદારતા, અભય, નમ્રતા અને શુદ્ધ જ્ઞાનની જરૂર છે.

આ હિંસામય જગતમાં અહિંસારૂપી તીખી તલવારને ધારે ચાલવું એ સહેલું નથી. એ ધનથી નથી બનતું. ક્રોધ તે અહિંસાનો વેરી છે. અભિમાન તેને ખાઇ જનાર રાક્ષસ છે એ ધર્મના પાલનમાં કેટલીક વેળા હિંસાને અહિંસાને નામે ઓળખાવી પડે તેમ છે.

આ જગતમાં જે જેવું દેખાય છે તેવું તે નથી હોતું, ને જે જેવું છે તેવું તે દેખાતું નથી; અથવા કોઇક જ કરોડો વર્ષને તપશ્ચર્યાને અંતે જોઇ—અનુભવી શકે. કહી તો, કોઇ નથી શક્યું નહિ શકે.

या निशा सर्व भूतानां तस्यां जागर्ति संयमी ।
यस्यां जाग्रति भूतानि सा निशा पश्यतो मुने: ॥

૨
અહિંસા

'આ તે જીવદયા?' નો લેખ મેં જ્યારે લખ્યો ત્યા જ હું સમજતો હતો કે હું એક વધુ ઉપાધિ વહોરી લઉં છું પણ તે અનિવાર્ય કાર્ય હતું.

હવે મારી ઉપર રોષના કાગળો આવવા શરૂ થયા છે ત્રણ ભાઇઓએ તો મને રાતના માંડ શાંતિ લેવાનો સમ

મળ્યો હતો તેમાં ભંગ કરી જીવદયાને નામે દયાધર્મનો ક્ષણભર ત્યાગ કર્યો ને મને અહિંસાની ચર્ચામાં રોકયો. જીવદયાને નામે તેઓ આવ્યા હતા. તેમને મળવાની હું કેમ ના કહી શકું ?

હું તેઓને મળ્યો. તેમાંના એક ભાઈમાં મેં ક્રોધ, કટુતા અને સાહસ ભાળ્યાં. સાંત્વન મેળવવાને બદલે તે ભાઇ મને શિક્ષા દેવા આવ્યા હતા એવી છાપ તેમણે મારી ઉપર પાડી. મને સુધારવાનો બધાને અધિકાર છે પણ સુધારનારે મારી ખામી સમજી તો લેવી જોઇએ. તેમ આ ભાઇએ ન કર્યું.

એમાં તેમનો દોષ નહોતો. આ દોષ અત્યારે વ્યાપક વસ્તુ થઇ પડેલ છે. આ અધીરાઇ હિંસાનું લક્ષણ છે. આ ભાઈ અહિંસાના હિમાયતી હતા તેથી તેમની અધીરાઇ મને ખૂંચી.

પોતે જૈન હોવાનો દાવો કરતા હતા. જૈનધર્મનો મેં કંઇક અભ્યાસ કર્યો છે. જૈનધર્મમાં અહિંસાને મેં જુદે જ રૂપે જોઇ છે. આ ભાઇમાં મેં તેનું વક્ર સ્વરૂપ જોયું. જૈનને કંઇ અહિંસાનો ઇજારો નથી. અહિંસા એકે ધર્મનું ખાસ લક્ષણ નથી. ધર્મમાત્રમાં અહિંસા રહેલી છે. તેનો અમલ બધા ધર્મમાં એક સરખો નથી થતો.

જૈનધર્મી અત્યારે અહિંસાનો અમલ બીજાઓના કરતાં વધારે પ્રમાણમાં કરે છે એમ મને નથી લાગ્યું. જૈનોની સાથેનો મારો પરિચય તો એટલો જૂનો છે કે ઘણા મને જૈન જ માને છે. મહાવીર દયાની—અહિંસાની મૂર્તિ હતા. તેમના ભક્તોને તેવા જોવાની હું અતિ ઇચ્છા રાખું. તે ઇચ્છા સફળ નથી થતી.

નાના જીવોની રક્ષા એ અહિંસાનું એક આવશ્યક અંગ છે પણ તેમાં તે ધર્મની સમાપ્તિ નથી થતી, તેમાં તેનો આરંભ

છે. વળી રક્ષાનો અર્થ કેવળ ન મારવું એટલો જ ન હોય. રીબાવવું અથવા જેને મરવું જ છે તેની અનાવશ્યક ઉત્પત્તિમાં સીધો કે આડો ભાગ લેવો એ પણ હિંસા જ છે.

કુતરાંની વૃદ્ધિ અનાવશ્યક છે. રખડતું કુતરૂં સમાજને હાનિકારક છે ને તેમની મોટી સંખ્યા સમાજની હસ્તીને જોખમમાં મેલે.

કુતરાંને શહેરમાં કે ગામડાંમાં સુખે રાખવાં હોય તો એક પણ રખડતું કુતરૂં ન રહેવું જોઇએ. જેમ ગાયભેંશ માત્ર પાળેલાં જ જોવામાં આવે છે તેમ કુતરાં પણ પાળેલાં જ હોવાં જોઇએ. જીવદયા મંડળોએ આવા સવાલોનો ધાર્મિક નિર્ણય કરવો જોઇએ.

રખડતાં કુતરાં પાળી શકાય? જો ન પળાય તો તેની પાંજરાપોળ બનાવાય? એમાંથી એક પણ વસ્તુ ન બને તો તેમને મારવા સિવાય બીજો ઉપાય હું જોતો નથી.

આપણે આંખ મીંચીને જોયું ન જોયું કરીએ એમાં અહિંસા નથી, વિચાર નથી, વિવેક નથી. જ્યારે જ્યારે કુતરાંનો ઉપદ્રવ થાય ત્યારે તે મનુષ્યને હાથે મરવાનાં જ. ગૃહસ્થધર્મમાં એ હું અનિવાર્ય સમજું છું. તે હડકાયાં થાય ત્યાં લગી રાહ જોવામાં તેની ઉપર દયા થતી નથી. કુતરાંની સભા ભરાવી શકાતી હોય તો તેઓ શો વિચાર કરે તે આપણે આપણી સાથે સરખામણી કરીને કલ્પી શકીએ છીએ. આપણે ગમે તેમ જીવવાનું પસંદ નહિ કરીએ. આપણામાંના ઘણા એમ કરે છે એ કંઇ સદ્‌ગુણ નથી. ડાહ્યા મનુષ્યોની સભા એવો ઠરાવ નહિ કરે કે મનુષ્ય એકબીજાને હડકાયા કુતરાની જેમ અથવા તો રખડતા કુતરાની જેમ રાખે. જેમ કુતરાની સરદારી આપણે ભોગવીએ છીએ તેમ આપણી સરદારી કોઇ ઇતર પ્રાણી ભોગવતાં

હોય તો આપણે તેઓ તરફથી શી આશા રાખીશું? આપણે એમ નહિ ઇચ્છીએ કે આપણને કુતરાંની જેમ રાખે તેના કરતાં આપણને મારી નાંખે તો વધારે સારૂં? રઝળતાં કુતરાંને ટુકડો રોટલો કે એઠવાડ આપી આપણે કુતરાંની જાતિનો દ્રોહ કરીએ છીએ ને આપણા પાડોશીઓની હિંસા કરીએ છીએ.

પોતાને ભોગે પણ કુતરાને જીવવા દેવાનો ધર્મ છે. પણ તે ધર્મ ગૃહસ્થ કે જે જીવવાની ઇચ્છા રાખે છે, જે વંશવૃદ્ધિ કરે છે, જે સંસાર ચલાવે છે, તેને સારૂ નથી. ગૃહસ્થાશ્રમી તો થોડાં કુતરાંને જીવાડવાનો મધ્યમ માર્ગ જ સેવી શકે છે.

જે પ્રાણીઓને આપણે પાળીએ છીએ તે જંગલી પ્રાણી હતાં. ભેંશ આ દેશમાં જ પાળવામાં આવે છે. જંગલી પ્રાણીને પાળવામાં જ પાપ છે કેમકે તેમાં મનુષ્ય પોતાનો સ્વાર્થ સાધે છે. ગાયભેંશને પાળી તે કંઇ તેમની ઉપર દયા નથી કરતો. પોતાના સ્વાર્થને સારૂ તે તેમને પાળે છે. તેથી એકપણ ગાય-ભેંશને તે રખડતી રહેવા નથી દેતો. તે જ ધર્મ કુતરાંને લાગુ પડે છે. તેથી મારો ખાસ અભિપ્રાય છે કે જો આપણે શુદ્ધ જીવદયાનો ધર્મ પાળવા માગતા હોઇએ તો એવો કાયદો થવો જોઇએ કે જેઓ કુતરાંની માલેકી ધરાવતા હોય તેઓએ તેમને પોતાના કબજામાં લઇ લેવાં ને જે કુતરાં અમુક મુદત પછી રખડતાં જોવામાં આવશે તેમને મારી નાંખવામાં આવશે.

મહાજન જો ખરેખર કુતરાંની દયા ખાતા હોય તો તેમણે કુતરાંનો કબજો લઇ જેઓ પાળવા માગે તેમને વહેંચી દેવાં જોઇએ. કુતરાંને ગાયોની જેમ સાચવવાં મને તો અશક્ય લાગે છે.

પણ કુતરાને લગતું એક શાસ્ત્ર જ છે. તે શાસ્ત્ર પશ્ચિમના લોકોએ કેળવ્યું છે. કુતરાંને પાળવાની વિદ્યા તેમણે શોધી છે.

તેમની પાસેથી તે શાસ્ત્ર જાણી કંઇ ઉપાય મળે તો તે યોજવા ઘટે છે. આ કામ ધીરજ, વિવેક અને ઉદ્યમ વિના ન થઈ શકે.

આટલું તો કુતરાંને વિષે. પણ અહિંસાધર્મ વિશાળ ક્ષેત્ર છે. તેનો વિશેષ વિચાર બીજી વેળા કરીશું.

૩

અંબાલાલ શેઠે કરાવેલા સાઠ કુતરાંના નાશને અનિવાર્ય સમજવામાં ને જાહેર કરવામાં મેં ભલે ભૂલ કરી હોય, પણ એ કિસ્સાથી હજુ લગી તો હું લાભ જ થયેલો જોઉં છું. આવાં પ્રાણીઓ પ્રત્યે આપણો શો ધર્મ છે એ હવે કદાચ આપણે વધારે સ્પષ્ટપણે સમજશું. અત્યાર લગી અયોગ્ય છતાં કેટલુંક વગર સમજ્યે, કેટલુંક દંભમાં ને કેટલુંક લોકલાજે ચાલ્યાં કર્યું છે એ વિષે હવે કંઇક ચોખવટ થશે.

પણ તે થવા સારૂ વાંચનારની અને મારી વચ્ચે કંઇક સ્પષ્ટતા થવાની જરૂર છે. મારી ઉપર થોકબંધ કાગળો આવ્યા છે. તેમાં કોઇ મીઠા, કોઇ તીખા, કોઇ કડવા છે. તેમાંથી હું જોઉં છું કે મિત્રો પણ અંબાલાલ શેઠના કાર્ય વિષેનો મારો અભિપ્રાય સમજી નથી શકયા. આવું મારે નશીબે હમેશાં થતું આવ્યું છે. દક્ષિણ આફ્રિકામાં અવિચારે જોતાં વિરોધી લાગતા પણ હકીકતમાં કેવળ સિદ્ધાંતને અનુસરીને થયેલા કાર્યને સારૂ, પાછળથી સિદ્ધ થયું તેમ, મારા દોષ વિના, મારે જીંદગીનું જોખમ સહન કરવું પડયું હતું. બારડોલીની 'હિમાલય જેવડી' ગણાતી 'ભૂલ'નું સ્મરણ તો હજુ તાજું જ છે. મુંબઇ સરકારે મહેર કરી મને યેરવડામાં મૂકી ઘણાં લખાણોમાંથી બચાવી લીધો. બારડોલીમાં થએલા ઠરાવો મને આજે પણ ભૂલરૂપે નથી લાગતા. પણ એને હું એક પ્રૌઢ અહિંસાનું અને કિંમતી સેવાનું કાર્ય ગણું છું.

તેમ જ આ કુતરાંને લગતા મારા અભિપ્રાયને વિષે મને લાગે છે. અહિંસામય હોવાનો દાવો કરતા છતાં તે અભિપ્રાયનું સમર્થન થઈ શકે તેમ છે એમ મને લાગે છે.

પણ વાંચનાર શત્રુ મિત્ર તેમજ સુહૃદે ધીરજ રાખવાની આવશ્યક્તા છે. શત્રુરૂપે લખનારાયે મર્યાદા છોડી છે. પોતાના કાગળમાં અવિનય ને રોષ ભર્યા છે. તેમણે મારી સ્થિતિ સમજવાનો પ્રયાસ નથી કર્યો. મારો અભિપ્રાય તેમને અસહ્ય લાગ્યો છે. કાં તો મને તેઓ સુધારક અને શિક્ષક માને છે, અથવા તેઓ મને શીખવવા ધારે છે. જો મને શિક્ષક માનતા હોય તો તેઓ વિનય, શાંતિ અને શ્રદ્ધાથી મને પૂછે. હું લખું તેનું મનન કરે. જો તેઓ મને શીખવવા ઇચ્છતા હોય તો મારી ઉપર દયા ખાય, પ્રેમ કરે ને ધીરજ રાખી મીઠા શબ્દોમાં મને સમજાવે. મારા રક્ષણ નીચે રહેલાં બાળકોને હું ક્રોધથી કંઇજ શીખવી નથી શકતો, પણ તેઓની ઉપર પ્રેમ કરૂં છું, તેઓનું અજ્ઞાન સહન કરૂં છું, તેઓની જોડે ખેલું છું ને તેમને શીખવું છું. એ જ સહનશીલતા, એ જ પ્રેમ, અને એ જ વિનોદની આશા હું મારા ક્રોધી શિક્ષકો પાસેથી રાખું છું. મેં કુતરાંને વિષે આપેલો અભિપ્રાય શુભ ભાવનાથી, મર્મ સમજીને આપ્યો છે. તેમાં દોષ હોય તો શિક્ષકો મને ધીરજથી ને દલીલોથી સમજાવે. ક્રોધ કરે, અનેક પ્રકારના અપ્રસ્તુત પ્રશ્નો કરે, તેથી હું કેમ સમજીશ ?

એક ભાઈ મને કવખતે મળવા આવ્યા. હું અતિશય ઉદ્યમી રહું છું એ તેઓ જાણતા હતા. મારી સાથે સંવાદ કર્યો, મને કડવાં વેણ સંભળાવ્યાં, પોતાનો ક્રોધ મારી ઉપર ઠાલવ્યો. મેં તેમને વિનોદમાં ને વિવેકપૂર્વક જવાબ આપ્યા. તેની પત્રિકા બનાવી તેમણે છપાવી છે ને તે મારી પાસે પડી છે. એમાં

સત્યની મર્યાદા નથી રહી. વિનય તો હોય જ શેનો? એ સંવાદ છાપવાને નથી મારી રજા લીધી, નથી તે મને બતાવ્યો. આમ તેઓ મને કેમ શીખવી શકે? જે સત્યને છોડે છે તે અહિંસાની જડ કાપે છે. જે ક્રોધ કરે છે તે ખૂન કરે છે. એ મને જીવદયા કેમ શીખવશે?

પણ શત્રુભાવે વર્તનારા સુદ્ધાં મારી ઉપર ઉપકાર કરી રહ્યા છે. મને તેઓ મારૂં અંતર તપાસતાં શીખવે છે. ક્રોધની પ્રતિક્રિયાથી હું બચી ગયો છું કે નહિ એ જોવાની મને તક મળે છે. વળી તેઓના ક્રોધનું મૂળ તપાસું છું તો તેમાં પણ હું પ્રેમ જ જોઉં છું. તેઓએ મારે વિષે તેઓ સમજે છે તેવી અહિંસા માની લીધી. હવે તેઓ તેથી ઉલટું ભાળે છે તેથી તપે છે, કેમકે તેઓ મને મહાત્મા માનતા હતા, લોકોની ઉપર તેમને રુચતી મારી અસર પડતી જોઇ રાજી થતા હતા. હવે તેઓને હું અલ્પાત્મા લાગું છું; મારી અસરને તેઓ કુઅસરને રૂપે જોઈ દુ:ખી થાય છે ને ક્રોધને જીતતાં નથી શીખ્યા તેથી તે દુ:ખને ક્રોધમાં ઉતારે છે.

આ ક્રોધને હું વધાવી લઉં છું. તેની પાછળ રહેલા ભાવને હું સમજું છું. તેમને ધીરજપૂર્વક સમજાવવાનો પ્રયત્ન કરીશ. તે પ્રયત્નમાં સહાય કરવા સારૂ હું તેઓને હવે ક્રોધ શમાવવા વીનવું છું. તેમના ક્રોધને હું સમજ્યો. હું સત્યનો પૂજારી અને શોધક છું. મારી ભૂલ થઇ હશે તો હું જોઇ લઇશ ને કબૂલ કરવાનું મને પ્રિય છે તેથી તુરત કબૂલ કરી સુધારી લઇશ. સત્યવાદી ને સત્યાચરણીની ભૂલોથી પણ જગતને હાનિ નથી થતી એવી શાસ્ત્રપ્રતિજ્ઞા છે. એવો સત્યનો મહિમા છે.

મિત્રો અને સુહૃદને તો આટલું જ:

તમારા કાગળો મેં સંઘર્યા છે. ઘણાને તો હું સામાન્ય રીતે વ્યક્તિગત જવાબ આપું છું. પણ આ પ્રસંગે એટલા બધા ને એવા લાંબા કાગળો આવ્યા છે કે તેનો સવિસ્તર ઉત્તર આપવો અશક્ય છે. તેની પહોંચ આપવા લગી પણ મારાથી જવાય એટલો સમય મારી પાસે નથી.

કેટલાક લખનાર પોતાના કાગળો 'નવજીવન' માં છપાએલા જોવા ઇચ્છે છે. એ બોજામાંથી તેઓ મને મુક્તિ આપે. તેમની પ્રસ્તુત દલીલોનો યથાશક્તિ યથામતિ જવાબ આપવાનો પ્રયત્ન અવશ્ય કરીશ. એટલાથી તેઓ સંતોષ માનો એમ માગી લઉં છું.

આટલી પ્રસ્તાવનાને આવશ્યક સમજી વાંચનાર માફ કરશે. હવે આપણે વિષય ઉપર આવીએ. હાલ તો મારી પાસે પડેલા કાગળોના પ્રશ્નોને ચર્ચીને જ સંતોષ માનીશ.

એક ભાઈ લખે છે: "તમે કુતરાંને ખાવાનું આપવાની ના પાડો છો પણ હું તેમને બોલાવવા નથી જતો; એની મેળે આવી ઉભાં રહે છે. તેમને પાછાં કેમ વળાય? ઘણાં આવી પડશે ત્યારે જોઇશું. કુતરાંને ખાવાનું આપતાં દયાભાવ કેળવાય છે; ન આપતાં નિષ્ઠુર બનાય છે. પાપમાં પડયા અમે થાય એટલો ધર્મ કાં ન કરીએ?"

આવા દયામય લાગતા વિચારોમાંથીજ આપણે દયાધર્મને નામે હિંસાને અજાણપણે ઉત્તેજન આપીએ છીએ. પણ જેમ લૌકિક રાજાના કાયદામાં ગુન્હેગાર અજ્ઞાનને કારણે બચતો નથી તેમજ અલૌકિક રાજાના કાયદા વિષે છે.

લખનારનો વિચાર તપાસીએ. ભિખારી ઘેર આવે છે તેને આપણે રોટલો આપી પુણ્ય થયું માનીએ છીએ ને ઘણે ભાગે ભિખારીઓનો સંપ્રદાય વધારીએ છીએ, આળસને ઉત્તેજન

આપીએ છીએ ને તેથી અધર્મની વૃદ્ધિ કરીએ છીએ. આનો અર્થ એવો નથી કે ખરા ભિખારી હોય તેને મરવા દેવા. જે અપંગ છે તેનું પોષણ કરવાનો સમાજનો ધર્મ છે. પણ પ્રત્યેક મનુષ્ય એ કામ પોતાની જવાબદારી ઉપર ન કરે. સમાજના અધિકારી એટલે મહાજન કે સુરાજ્ય હોય ત્યાં રાજા એ કામ કરે છે. અને દયાળુ લોકો એવી સંસ્થાને દાન કરે છે. મહાજન પવિત્ર અને જ્ઞાનવાન હશે તો ખંતથી પ્રત્યેક ભિખારીની તપાસ કરીને તે પાત્ર હશે તો તેને સંઘરશે. આમ નથી થતું તેથી ભિખારીને વેષે ચોર અને લંપટ કમાય છે ને દેશમાં ભૂખમરો ઘટવાને બદલે વધે છે.

આમ જો વ્યક્તિએ ભિખારી મનુષ્યને ખાવાનું આપવામાં પાપ છે તો રખડતાં એટલે ભિખારી કુતરાંને ખાવાનું આપવામાં પણ પાપ છે — તેમાં કુતરાં પ્રત્યે ખોટી દયા છે. ટળવળતા કુતરાને રોટલાનું બટકું આપવું તેમાં તેનું અપમાન છે. રખડતાં કુતરાં સમાજની સભ્યતાની કે દયાની નિશાની નથી પણ સમાજના અજ્ઞાનની અને સમાજના આળસની નિશાની છે.

જાનવરો આપણાં ભાઇભાંડુ છે. આમાં હું સિંહવાઘાદિને પણ ગણું છું. આપણને સિંહ સર્પાદિની સાથે રહેતાં નથી આવડતું એ આપણી કેળવણીની ખામીને લીધે. જ્યારે મનુષ્ય પોતાને વધારે સારી રીતે ઓળખશે ત્યારે ઝેરી ગણાતાં જાનવરોને પણ સંઘરતાં શીખશે. આજે તો વિધર્મી કે વિદેશી મનુષ્યને પણ સંઘરતાં મનુષ્ય નથી શીખ્યો.

કુતરૂં તો વફાદાર સાથી છે. કુતરાં ને ઘોડાની વફાદારીનાં દૃષ્ટાંતો જોઇએ તેટલાં મળી આવે છે. તેથી જેમ આપણા સાથીને આપણે રખડવા નહિ દઇએ પણ તેને આદરપૂર્વક રાખશું તેમ કુતરાંને વિષે પણ હોવું જોઇએ. રખડતાં કુતરાંનો સંપ્રદાય

વધારીને આપણે કુતરાં પ્રત્યેનું ઋણુ અદા નહિ કરીએ.

પણ જો રખડતાં કુતરાંની હસ્તીને આપણે પાપ સમજીએ ને તેથી તેને ખાવાનું નહિ આપીએ તો આપણે કુતરાંની સેવા કરીશું ને તેમને સુખી કરીશું.

ત્યારે વ્યક્તિ કે જે કુતરાં પ્રત્યે પણ દયાધર્મ પાળવા ઇચ્છે છે તેણે શું કરવું ? તેણે કુતરાં ઇ૦ નો ભાગ કાઢવો અને તે ભાગનો ઉપયોગ તેવાં જાનવરોની સેવા કરનારી સંસ્થાને આપવો. જો એવી સંસ્થા શક્ય ન હોય—ને હું માનું છું કે શક્ય હોય તો પણ એ બહુ મુશ્કેલ છે—તો તેણે એક કે અધિક કુતરાંને પાળવાનો પ્રયાસ કરવો. તેમ પણ ન કરી શકે તો તેણે કુતરાંનો પ્રશ્ન છોડી પોતાની જીવદયાનો બીજાં પ્રાણીઓને વિષે ઉપયોગ કરવો.

"પણ તમે તો મારવાનું કહ્યું ?" આમ બીજા લખનારા—કોઈ આવેશથી ને કોઈ પ્રીતિથી પૂછે છે. મેં કંઇ કુતરાં મારવાનો સ્વતંત્ર ધર્મ નથી સૂચવ્યો. મેં તો 'આપદ્ધર્મ' સૂચવ્યો છે. મેં શરતી ધર્મ બતાવ્યો છે. જો કુતરાંને રાજા ન સંઘરે, મહાજન ન સંઘરે, જો પોતે ન સંઘરે ને કુતરાંથી પીડાય ને પોતે કુતરાંનો ભોગ થવા તૈયાર ન હોય તો તે કુતરાંને મારી કુતરાંને અને પોતાને પીડા અને ભયમાંથી મુક્ત કરે. આ કડવી માત્રા છે, પણ તેમાં શુદ્ધ પ્રેમ અને દયા છે એમ મારો અંતરાત્મા મને સૂચવે છે.

કુતરાંની આજની સ્થિતિ હિંદુસ્તાનનાં દૂબળાં ઢોર અને દૂબળાં મનુષ્યના જેવી છે. મારો દૃઢ વિશ્વાસ છે કે આ શોચનીય પરિણામ અહિંસાધર્મની આપણી અણુસમજને લીધે, અહિંસાને અભાવે આવેલું છે. ધર્મનું ફળ પામરતા, ભૂખમરો, દુષ્કાળ ઇત્યાદિ નથી જ. આ દેશ પુણ્યભૂમિ હોય તો જે દારિદ્ર આપણી

ચોમેર છવાએલું જોઇએ છીએ તે ન જ હોય. તેમાંથી કેટલાક ઉતાવળીઆ અધીરા માણસોએ એવો સાર ખેંચ્યો છે કે અહિંસાધર્મજ ખોટો છે. હું જાણું છું કે અહિંસાધર્મ ખોટો નથી પણ તેના પૂજારી ખોટા છે.

અહિંસા ક્ષત્રિયનો ધર્મ છે. મહાવીર ક્ષત્રિય હતા. બુદ્ધ ક્ષત્રિય હતા. રામકૃષ્ણાદિ ક્ષત્રિય હતા. તે બધા ઓછા કે વત્તા પ્રમાણમાં અહિંસાના ઉપાસક હતા. આપણે તેઓને નામે અહિંસા પ્રવર્તાવવા ઇચ્છીએ છીએ. પણ અત્યારે તો અહિંસાનો ઇજારો બીરૂ વૈશ્યવર્ગે લીધો છે, તેથી તે ધર્મ નિસ્તેજ થયો છે. અહિંસા એટલે ક્ષમાની પરિસીમા. પણ ક્ષમા તો વીરનું ભૂષણ છે. અભય વિના અહિંસા હોય નહિ. આપણને તો જીવદયા પણ નથી આવડતી.

ગાયને બચાવી નથી શકતા, કુતરાંને પાટુ પડે છે, લાકડી પડે છે, તેની પાંસળીઓ દેખાય છે, એની આપણને શરમ નથી પણ કુતરૂં મરે તો આપણને ત્રાસ છૂટે છે. પાંચ હજાર કુતરાં ભૂખ્યા તરસ્યાં રઝળે, એઠવાડ વિષ્ટા ખાઇ મૂઆ વાંકે જીવે એ સારૂં કે તેમાંથી પચાસ મરી બાકીનાં સુરક્ષિત રહે તે સારૂં? લાકડી મારી કુતરાંને દરેક વેળા ઠેલવામાં પાપ છે જ. પણ આ દુઃખ ન જોઈ શકનાર જે મનુષ્ય એક કે વધારે કુતરાને મારી નાંખે તે પુણ્ય કરે એ બનવા જોગ છે.

જીવ લેવો એ હમેશાં હિંસા નથી અથવા કહો કે કેટલીકવાર ન લેવામાં વધારે હિંસા છે. આ વાકય હવે પછી તપાસશું.

૪

જીવ લેવાનો ધર્મ હોઇ શકે છે એ વિચારને તપાસીએ.

આ દેહને નિભાવવા પૂરતો જીવ તો આપણે લઇએ જ છીએ. જેમકે વનસ્પતિ આદિનો અને જંતુનાશક પદાર્થો વાટે મચ્છરાદિનો. અને તેમ કરવામાં આપણે અધર્મ નથી કરતા એમ પણ માનીએ છીએ.

આ તો આપણા અંગત સ્વાર્થને અંગે. પરમાર્થને અંગે પણ આપણે હિંસક પ્રાણીઓનો નાશ કરીએ કે કરાવીએ છીએ. સિંહાદિ જ્યારે ગામલોકને પજવે છે ત્યારે તેના નાશને સમાજ ધર્મ સમજે છે.

મનુષ્યવધનો ધર્મ પણ સમજાય એવો છે. એક માણસ ગાંડપણ કે ઝનૂનમાં નાગી તલવારે જે દીઠામાં આવે તેને કાપતો ચાલ્યો જાય છે. તેને જીવતો પકડવાની કોઇની શક્તિ નથી. તેને જે માણસ મારી શકે છે તે પરોપકારીમાં ખપશે. અહિંસાની દૃષ્ટિએ તેને મારવાનો ધર્મ બધાને પ્રાપ્ત થાય છે. હા, એક પ્રસંગ આમાંથી બાદ કરી શકાય. જે મુનિ તેના ઝનૂનને રોકી શકે તે તેને નહિ મારે. પરંતુ આપણે અત્યારે સંપૂર્ણતાની ટોચે પહોંચેલા મુનિઓના વર્તનનો પ્રશ્ન નથી ઉકેલતા પણ સમાજનો ધર્મ અથવા સમાજમાં રાગદ્વેષાદિયુક્ત વ્યક્તિનો ધર્મ વિચારીએ છીએ.

ઉપરનાં દૃષ્ટાંતો વિષે ભલે મતભેદ હોય. પણ જો આ દૃષ્ટાંતો અપૂર્ણ જણાય તો બીજાં સંપૂર્ણ લાગતાં દૃષ્ટાંતો કલ્પી શકાય. પણ કોઇપણ અવસ્થામાં જીવ ન લેવાનો એકાંગી આચાર સિદ્ધ નહિ થઇ શકે.

વસ્તુસ્થિતિ એ છે કે અહિંસાનો 'ન મારવું' એટલો જ માત્ર અર્થ નથી. હિંસા એટલે ક્રોધ અથવા સ્વાર્થને વશ થઈને અથવા તો સામેની વ્યક્તિનું અનિષ્ટ કરવાના ઇરાદાથી તેને દુઃખ દેવું અથવા તેના દેહનો નાશ કરવો. તેમ ન કરવું તે અહિંસા.

વૈદ્ય કડવું ઔષધ આપે છે તે દુઃખ દે છે પણ હિંસા નથી કરતો. કડવું ઔષધ દેવું જોઇએ છતાં ન દે તો તે અહિંસાધર્મ ચૂકે છે. શસ્ત્રવૈદ્ય જે દુઃખ દેવાના ભયથી સડેલો હાથ નથી કાપી નાંખતો તે હિંસા કરે છે. પોતાની રક્ષા તળે રહેલા બાળક(જે રક્ષાની આશા રાખે છે)ની ઉપર ચઢી આવેલા ખૂનીને (બીજી રીતે તેના ઉપદ્રવને ન રોકી શકાતાં) જે નથી મારતો તે પુણ્ય નથી કરતો, પાપ કરે છે; તે અહિંસાધર્મ નથી પાળતો પણ મોહને વશ થઈ અહિંસાને નામે હિંસા કરે છે. આવો સામાજિક અહિંસાનો ધર્મ છે.

હવે આપણે અહિંસાનું મૂળ તપાસીએ. તેના મૂળમાં નિઃસ્વાર્થતા રહેલી છે. નિઃસ્વાર્થતા એટલે દેહાભિમાનનો સર્વથા અભાવ. દેહાભિમાન—દેહાધ્યાસ—ને લઇને જ્યારે મનુષ્યને અનેક નાના-મોટા દેહોનો નાશ કરતો કોઇ ઋષિમુનિએ જોયો ત્યારે તેના ગાઢ અજ્ઞાન વિષે ઋષિને કંપારી છૂટી ને તેણે જોયું કે દેહના આવરણથી મનુષ્ય પોતામાં રહેલા અમર આત્માને ભૂલી જાય છે ને આત્માનું શુભ સાધવાને બદલે પોતાના ક્ષણિક દેહનું કામ સાધે છે. તેથી તે ઋષિએ સર્વસ્વના સંપૂર્ણ ત્યાગની આવશ્યકતા જોઇ. તેણે જોયું કે જો મનુષ્ય આત્માને એટલે સત્યને જોવા ઇચ્છે તો તેને સારૂ માર્ગ કેવળ પોતાના દેહને જતો કરવાનો છે; એટલે કે બીજા દેહોને અભયદાન આપવાનો. આ અહિંસાનો માર્ગ.

આમ વિચારતાં પાપ બીજા દેહના નાશમાં નથી પણ પોતાના દેહ ઉપર મોહિત થવામાં, ક્ષણિક દેહને અર્થે બીજાનો નાશ કરવામાં છે. એથી આહારાદિને કારણ મનુષ્ય જે નાશ કરે છે તેમાં દેહાધ્યાસ છે તેથી તે હિંસા છે. પણ તે અનિવાર્ય સમજી મનુષ્ય નિભાવે છે. પણ દુઃખે પીડાતા દેહીના દેહનો નાશ તેની શાંતિને અર્થે હોઇ હિંસાદોષમાં તેની ગણતી નહિ થાય. અથવા પોતાના રક્ષણમાં રહેલાંની રક્ષાને અર્થે કરેલો અનિવાર્ય વધ હિંસાદોષમાં નહિ ગણાય.

આ વિચારસરણીના દુરુપયોગ બહુ થવાનો સંભવ છે; તેનું કારણ વિચારદોષ નહિ પણ દેહ પ્રત્યેના મોહને લીધે પોતાને છેતરવાનાં જે બહાનાં મળે તેનો ઝટ ઉપયોગ કરી લેવાની મનુષ્યની ટેવ તેનું કારણ હોય છે. પણ એ દુરુપયોગના ભયે સત્ય હકીકત છુપાવીને કંઇ અહિંસામાર્ગ સ્પષ્ટ નહિ કરી શકાય.

અહિંસાના આ ચિત્રમાંથી જે સાર નીકળે છે તે આ છેઃ

(૧) આ જગતમાં કોઇ દેહધારી કંઇક અંશે પણ દેહવધ કર્યા વિના પોતાના દેહને ટકાવી શકતો નથી.

(૨) સહુ (क) પોતાનો દેહ નિભાવવા; (ख) બીજાં જે તેના રક્ષણ તળે હોય તેમને રક્ષવા, (ग) અને કેટલીકવાર તે જ જીવને શાંતિ આપવા—અનેક દેહનો વધ કરે છે.

(૩) क અને ख માં અહિંસાની વ્યાખ્યા પ્રમાણે ઓછાવત્તા પ્રમાણમાં હિંસાદોષ રહેલો છે. ग માં હિંસાદોષ મુદ્દલ નથી. તેથી તે વધ સર્વાંશે અહિંસક છે. અને क તથા ख હિંસક પણ અનિવાર્ય છે.

(૪) તેથી क અને ख માં સમાએલા વધ ઉર્ધ્વગામી અહિંસાવાદી મનુષ્ય ઓછામાં ઓછા પ્રમાણમાં, નછૂટકે ને ખૂબ વિચાર કર્યા પછી—બીજા બધા ઉપાયો લીધા પછી—જ કરશે.

મેં સૂચવેલો કુતરાનો વધ કલમ (૪) થીમાં કહેલા વધ માંહેલો છે. તેથી તે અનિવાર્ય હોય ત્યારે જ, ન ચાલતાં, પુખ્ત વિચારપૂર્વક જ થઇ શકે. પણ જ્યારે એવો વધ અનિવાર્ય થઇ પડે ત્યારે તે ન કરવામાં વિશેષ દોષ છે એ વિષે મને શંકા નથી. તેથી જો કે કુતરાં ઇ૦ને મારવાનો વ્યાપક ધર્મ ન હોઇ શકે તો પણ અમુક સમયે ને અમુક સ્થિતિએ અને અમુક મનુષ્યોને સારૂ તે આવશ્યક થઈ પડે છે.

આટલું વિચાર્યા પછી હવે કેટલાક કાગળો આવેલા છે તેમાંના પ્રશ્નોનો પ્રશ્નવાર ઉત્તર આપવા હું પ્રયત્ન કરૂં છું. કેટલાક લખનારા પોતાને સારૂ અંગત જવાબ માગે છે, ને તે ન મળ્યે પોતાના વિચારો પત્રોમાં પ્રગટ કરવાની ધમકી આપે છે. અંગત જવાબો આપવા મારી શક્તિની બહાર છે. જેના જવાબ આપવા ઘટશે તે અહીં જ આપી શકીશ. જેને બીજાં પત્રોમાં ચર્ચા કરવી હોય તેને ચર્ચા કરતાં રોકવાનો મને જરાયે અધિકાર નથી—ઇચ્છા પણ નથી. ધર્મચર્ચાની અંદર ધમકીને કે અધીરાઇને સ્થાન ન હોય એટલું લખનારાઓને યાદ દઉં.

એક લખનાર લખે છે, તમને ૫૭ વર્ષે કુતરાંને મારવાનો ધર્મ ક્યાંથી સુઝયો ? જો પહેલાં સુઝયો હતો તો અત્યાર લગી કાં મૂંગા રહ્યા ?

માણસ સત્ય સુઝે ત્યારે જ જણાવે. ને ઘડપણે સુઝે તો—ને જો પ્રસ્તુત હોય તો—ત્યારે જાહેર કરે. મેં તો આવાં પ્રાણીને ઉપર કહી તેવી મર્યાદામાં રહી મારવાનો ધર્મ ઘણાં વર્ષોથી સ્વીકારેલો છે. પ્રસંગવશાત્ તેનો અમલ પણ કર્યો છે. વળી હિંદુસ્તાનમાં આજલગી ગામડાંઓમાં તો રખડતાં નવતર કુતરાં જો ભાગે નહિ તો મારવાનો ધર્મ સ્વીકારાએલો છે. કારણ ગામડાંના

લોકો પોતાના ગામમાં કુતરાં પાળે છે ને તે કુતરાં બીજાં કુતરાંને ભગાડે છે ને ન ભાગે તો મારી નાંખે છે. આવા રખેવાળ કુતરાઓ ગામલોકો ઇરાદાપૂર્વક પાળે છે. આ ગામડીઆ કુતરા, કુતરાં ઇ૦ને મારે છે એટલું જ નહિ પણ ચોર ઇ૦ની ઉપર પણ હુમલો કરે છે. કુતરાંનો ઉપદ્રવ તો શહેરમાં જ ચાલ્યો છે. તેનો ઇલાજ રખડતાં કુતરાં ન રહેવા દેવાનો કાયદો જ છે. આમાં કુતરાનો થોડામાં થોડો નાશ છે ને શહેરીઓનું રક્ષણ છે.

અહિંસા જેવી વસ્તુની ચર્ચા દલીલથી કરી તે ધર્મ કોને શીખવવા માગો છો? આમ એક બીજા લખનાર પૂછે છે.

આ ટપકામાં ઠીક રહસ્ય છે. મારે તો કોઇને શીખવવો નહોતો. પણ હું અહિંસાનો અભ્યાસી ને પાળનાર હોઇ પ્રસંગ આવ્યે મારે મારા વિચારો પ્રગટ કરવા પડ્યા છે. ધર્મની ચર્ચામાં ન્યાય અને દલીલને નાનકડું સરખું પણ સ્થાન છે એમ મેં અનેક વેળા અનુભવ્યું છે.

૫

એક ભાઇએ લાંબો કાગળ લખ્યો છે. તેમાં પોતાને રહેલી મૂંઝવણો બતાવી છે અને પછી પોતે શ્રાવક હોઇ જૈનધર્મ શું બતાવે છે તે લખ્યું છે. તેમાંથી નીચેનો એક પ્રશ્ન આ છે:

"આપે લખ્યું છે કે 'રખડતાં કુતરાં પાળી શકાય? જો ન પળાય તો તેની પાંજરાપોળ બનાવાય? બેમાંથી એક પણ વસ્તુ ન બને તો **તેમને મારવા શિવાય** બીજો ઉપાય હું જોતો નથી.' કુતરૂં હડકાયું ન હોય તોપણ ઉપલા બે માર્ગની ગેરહાજરીમાં રખડતાં કુતરાંમાત્રને મારવાં જોઇએ એમ આ લખાણથી આપ સૂચવો છો?

જવાબ હકારમાં હોય તો, અનેક હાનિકારક પશુઓ, પંખીઓ ને જંતુઓ માનવજીવનને હરકતકર્તા ન થતાં હોય ત્યાં સુધી તેમને કોઇ મારતું નથી. કુતરાંને પણ હરકતકર્તા ન થાય ત્યાં સુધી ભવિષ્યમાં થશે એવા ખ્યાલે દેખીએ ત્યાંથી મારવાં જ શું કરવા? એમાં દયાધર્મ શી રીતે જળવાય? પ્રાણીમાત્રનું ભદ્ર ઇચ્છનારથી આવું થઇ શકે ખરૂં?'

મારો આશય નથી સમજાયો તેથી આવા પ્રશ્નો ઊઠે છે. મારવાને ખાતર તો હડકાયાં કુતરાંને પણ મારવાનું હું સૂચવું તેમ નથી, તો પછી રખડતાંની તો વાત શી? રખડતાં કુતરાંને જોતાં જ મારવાનુંયે મેં નથી સૂચવ્યું. મેં તો તેવો કાયદો કરવાનું સૂચવ્યું છે. જો તેવો કાયદો થાય તો સહેજે દયાળુ લોકો જાગૃત થાય ને રખડતાં કુતરાંને સારૂ કંઇક ઇલાજ શોધી લે. તેમાંનાં કેટલાંક પળાય, કેટલાંક એક જગ્યાએ સંઘરાય. આવો ઇલાજ એક જ વેળા લેવો પડે. રખડતાં કુતરાં ઊંચેથી ઉતરતાં નથી. તે સમાજના આળસની, શિથિલતાની, અજ્ઞાનની નિશાની હોય છે. એવાં કુતરાંનો ઉપદ્રવ થાય તેમાં જ્ઞાનનો અને તેથી દયાનો અભાવ હોય છે. કોઇ રેઢિયાળ કુતરાને રોટલો ન આપે તો તે ભાગી જાય. મેં સૂચવેલા ઉપાયમાં જોકે સમાજનો સ્વાર્થ અવશ્ય રહ્યો છે છતાં કુતરાંના ભલાનો વિચાર પણ છે જ. કોઇ પણ પ્રાણી રખડતું ન રહે એમ ઇચ્છવાનો ને કરવાનો દયાધર્મીનો ધર્મ છે. તેના પાલનને અંગે કોઇ જ પ્રસંગે કુતરાંનો વધ આવશ્યક હોય.

બીજો પ્રશ્ન આ છે:

"જ્યારે જ્યારે કુતરાંનો ઉપદ્રવ થાય ત્યારે તે મનુષ્યને હાથે મરવાનાં, એ વાત તો બરોબર છે. પણ 'તે હડકાયાં થાય ત્યાં લગી રાહ જોવામાં તેની ઉપર દયા નથી થતી;' આનો અર્થ એમ થઇ શકે કે કુતરાંમાત્ર ભવિષ્યમાં હડકાયાં થવાનાં જ, ને તેથી તેમની સારી હાલતમાં પણ તેમને કતલ કરી સાવચેતીના ઉપાય લેવા. આ બાબત આશ્રમમાં રહેતા મારા એક મિત્રની સાથે મારે વાત થયેલી. તેમણે

આપને તે બાબત પૂછેલું. ને આપે એમ કહ્યાનું સાંભળ્યું છે કે કુતરાંને દેખવાં ત્યાંથી જ શોધીશોધીને મારવાં એવું હું કહેતો જ નથી. જ્યારે તે મનુષ્યજીવનને જોખમમાં મૂકે એવા ઉપદ્રવનાં કારણભૂત બન્યાં હોય ને બીજો ઉપાય ન હોય તો જ છેવટનો ઉપાય લેવો અનિવાર્ય છે, લેવો જ એમ પણ આપ નથી કહેતા. આપનાં લખાણમાંથી આવો અર્થ સરળ રીતે નથી નીકળતો, મારી મરડીને કાઢવા બેસતાં પણ મુશ્કેલી છે. તો આપ એ માટે વધારે સ્પષ્ટીકરણ ન કરો ?"

મારાં આગલાં લખાણ અને ઉપરના ઉત્તર પછી આનો ખુલાસો વિશેષ કરવાપણું નથી રહેતું. કુતરાં હડકાયાં થવાની રાહ ન જ જોવાય એટલું મારે સ્પષ્ટ કરવું જોઇએ. રખડતું કુતરૂં માત્ર હાનિકારક છે. તે ઉપદ્રવ શહેરોમાં જ થાય છે ને તે અટકવો જોઇએ. સર્પના કરડવાની આપણે રાહ નથી જોતા. કુતરૂં કરડે તેમાં જ હડકવા છૂપાયેલ છે. એક મિત્રે મને હડકવાના રોગથી પીડાતાંના આંકડા મોકલ્યા છે તે જાણવા જોગ છે. એ આંકડા અમદાવાદની સિવિલ હૉસ્પિતાલમાં કુતરાંના કરડને અંગે સારવાર થયેલાં દર્દીઓના છે. ત્યાં ન આવ્યાં હોય એવાં તો બીજાં કેટલાંય હશે.

મુદત	અમદાવાદ શહેરમાંનાં દર્દીઓની સંખ્યા	બીજા ગામનાં દરદીની સંખ્યા	કુલ સંખ્યા
૧૯૨૫ (માહે જાનેવારી થી ડીસેમ્બર)	૧૯૪	૯૨૩	૧૧૧૭
૧૯૨૬ (માહે જાનેવારી થી સપ્ટેમ્બર)	૨૯૫	૬૯૫	૯૯૦

આ સંખ્યા દરેક સમાજહિતેચ્છુને ચોંકાવનારી છે, દયાધર્મીને વિશેષે. હું જાણું છું કે જેટલા કરડ તેટલા હડકવાના નથી

હોતા. પણ કયા છે અને કયા નથી તે ઓળખવું બહુ મુશ્કેલ છે. અને ઘણા કેસ હડકવાના સિદ્ધ થવાથી દહેશત ખાઇને લોકો ઇસ્પિતાલે દોડે છે. આ દહેશતમાંથી તેઓને મુક્ત કરવાનો એક જ ઇલાજ છે, તે એ કે રખડતાં કુતરાં ન રહેવાં જોઇએ. જ્યારે ચાળીસ વર્ષ પૂર્વે વિલાયતમાં હડકવાનો ઉપદ્રવ થયો ત્યારે હું ત્યાં હતો. ત્યાં રખડતાં કુતરાં તો હોય જ શાનાં? પણ ધણિયાતાંને સારૂ ત્યાં કાયદો એવો કર્યો કે જે કુતરાને ગળે પટ્ટો અને તે ઉપર ધણીનું નામઠામ નહિ હોય, ને જે કુતરાને મોઢે જાળીદાર મુમતી નહિ હોય તેને મારી નાંખવામાં આવશે. આ કાયદો કેવળ દયાપ્રેરિત હતો. તેને પરિણામે બીજે જ દિવસે લંડનનાં કુતરાંને મુમતીવાળાં અને ડોકે પટ્ટાવાળાં જોવામાં આવ્યાં. થોડાં જ કુતરાંને મારવાનો પ્રસંગ આવ્યો હશે. પશ્ચિમના લોકો જીવદયા જાણતા જ નથી એમ જો આપણામાંના કોઇ માનતા હોય તો તે અજ્ઞાનકૂપમાં ફસાયેલા છે. જીવદયાનો આદર્શ ત્યાં નીચો છે, પણ જે આદર્શ છે તેનો અમલ તેમનામાં આપણા કરતાં ઘણો વધારે છે. આપણે આદર્શની ઉચ્ચતાથી સંતોષ પામી અમલને વિષે મંદ અથવા આળસુ રહીએ છીએ. આપણે ઘોર તમસમાં ફસાયેલા દેખાઇએ છીએ. જુઓ આપણાં રેઢિયાળ મનુષ્ય, ઢોર અને બીજાં પ્રાણી. એ ધર્મ નહિ પણ અધર્મની નિશાની છે.

ત્રીજો પ્રશ્ન આ છે.

"આપ વ્યક્તિગત અને સામુદાયિક ધર્મની વ્યાખ્યા જુદી જુદી કરો છો એ તો મેં સાંભળ્યું છે. પણ વ્યક્તિગત ધર્મની પેઠે જ સામુદાયિક ધર્મની પણ વ્યાખ્યા રાખવામાં શું ખોટું છે? આદર્શ, ધ્યેય તો સૌને માટે સવશ્રેષ્ઠ જ હોવું જોઈએને? ન બની શકે, નથી બની શકવાનું, એ વાત જુદી છે. ને એ તો વ્યક્તિગત ધર્મને માટે

પણ એમ જ છે. આપે જ કહેલું કે ક્રૂર પશુને પણ પ્રાણને ભોગે બચાવવાની મારી ભાવના છે. પણ એવો પ્રસંગ આવે ત્યારે હું શું કરીશ તે કહી શકું નહિ. આ જ દાખલો સામુદાયિક ધર્મને પણ બંધ બેસતો કરીએ તો બન્નેના ધર્મની વ્યાખ્યા જુદીજુદી કલ્પવાની ક્યાં જરૂર રહે છે?"

વ્યક્તિગત અને સામુદાયિક ધર્મની વ્યાખ્યા મેં જુદી માનેલી જ નથી. ધર્મના સિદ્ધાંતની વ્યાખ્યા એક જ હોય. પણ તેના અમલની મર્યાદા વ્યક્તિ તેમજ સમાજને સારૂ મેં જુદી કલ્પી છે. વાસ્તવિક રીતે તો અમલની મર્યાદા વ્યક્તિ-દીઠ નોખી નોખી હોય છે. એવા કોઇ બે મનુષ્યોને હું નથી જાણતો કે જેમની અહિંસાની મર્યાદા એક હોય; જ્યારે અહિંસાધર્મની તેમની વ્યાખ્યા તો એક જ હોય છે. સામુદાયિક અમલની મર્યાદા બધાની સરેરાશ હોય. એટલે કે જ્યાં સમુદાયનો એક ભાગ દૂધાહારી હોય ને બીજો ફલાહારી હોય ત્યાં સામુદાયિક મર્યાદા દૂધ-ફલાહારીની ગણાય. અર્થાત્ બન્ને પોતપોતાની મર્યાદામાં રહી વર્તે.

આટલા પ્રશ્નો પછી લખનાર બે જૈન સિદ્ધાંતોનું નિરૂપણ આ પ્રમાણે કરે છે:

"જૈન સિદ્ધાંતની રચના સ્યાદ્વાદ છે, બીજા શબ્દોમાં અનેકાન્ત પણ કહે છે. એને માટે એક જૈન ગીતાર્થનાં વચનો નીચે પ્રમાણે છે.

'વચનસાપેક્ષ વ્યવહાર સાચો કહ્યો,
વચનનિરપેક્ષ વ્યવહાર જૂઠો.'

આ વચનો જ બતાવી આપે છે કે સંજોગોને આધીન એક કામ હિંસા હોય તે બીજા સંજોગોમાં અહિંસા પણ ઠરે; મનુષ્યે વિવેકપૂર્વક સમજી તોડ બાંધવો જોઇએ. જૈન શાસનની બે શાખાઓ સાધુ અને શ્રાવક. એના ધર્મની વ્યાખ્યાઓ નીચે પ્રમાણે કલ્પેલી છે:

સાધુ—સર્વથા અહિંસક. પોતાની જાતને બચાવવાને અર્થે ખાય પણ નહિ, ખાવાને સારૂ રાંધે પણ નહિ. ને ઢગલું પણ ભરે નહિ—

કરે તે કલ્યાણ સાધવાના હેતુથી પણ બની શકે એટલા દોષોથી મુક્ત રહીને એ દોષોની સંખ્યા ૪૨ ની કલ્પેલી છે. સાધુને જૈન દર્શનમાં નિગ્રંથ કહ્યો છે. ત્યાગી, સર્વથા ત્યાગી કહ્યો છે.

અત્યારે આ વ્યાખ્યા ને આ કલ્પના પ્રમાણેનો એક પણ સાધુ નથી જ એમ હું માનું છું. (હોય તોઃ મારી અલ્પશક્તિથી હું જાણતો નથી.)

શ્રાવક નિરપરાધી હોય, પોતાને જરૂર ન હોય ને જેમાં પોતાનો સ્વાર્થ ન હોય, એવા કોઇ પણ જીવને હણે નહિ.

શ્રાવક સંસારી છે. માટે આથી વધારે દયા પાળી જ શકે નહિ એમ શાસ્ત્રકારે કલ્પેલું છે. ને તેથી દયાનું માપ વીશ વસાની સંખ્યામાં કલ્પી, સાધુ વીશ વસાની, ને શ્રાવક સવા વસાની દયા પાળી શકે એમ ધોરણ ઠરાવ્યું છે. શ્રાવક એથી વધારે પાળે તો તે સાધુવૃત્તિમાં વધતો જઇને. પણ શ્રાવકદશામાં એથી વધારે પાળવાનું અશકય જ છે."

આ નિરૂપણથી હું અપરિચિત નહોતો. મેં તો જાણ્યું જ છે કે જૈન સિદ્ધાંત મેં આપેલા અભિપ્રાયોનો વિરોધી નથી. ઉપરનું નિરૂપણ જો જૈનોને માન્ય હોય તો મારો અભિપ્રાય તેમાંથી જ ઘટાવી શકાય છે. પણ એ સિદ્ધાંત જૈનોને માન્ય હો વા ન હો, મેં આપેલા અભિપ્રાયનું પ્રતિપાદન સ્વતંત્ર રીતે થઇ શકે છે અને થયું છે એવી મારી અલ્પમતિ છે.

૬

એક મિત્રે ઘણા પ્રશ્નો ઉઠાવ્યા છે ને લાંબો લેખ લખી પોતાની અનેક શંકાઓ બતાવી છે. તેમણે શુદ્ધભાવથી પોતાની શંકાઓ રજૂ કરી છે. આ લેખમાળાવાળા 'નવજીવન'ના અંકો પણ તેમણે પોતાનાં ટિપ્પણોસહિત મોકલ્યા છે. તેમના લેખમાંના ઘણા પ્રશ્નોનો ઉકેલ તો થઇ ગયો માનું છું, છતાં પ્રશ્નોને ઘટતા ઉત્તરો અહીં લખી જાઉં છું.

મને લાગે છે કે હું આ વિષયને તટસ્થપણે વિચારી રહ્યો છું. મને હિંસાનો પક્ષપાત હોય જ નહિ. મેં આપેલા

અભિપ્રાયનોયે નથી. મને પક્ષપાત સત્યનો જ છે, અને મારે અહિંસક માર્ગે જ સત્ય શોધવું છે. બીજે માર્ગે તે ન જ મળે એમ મેં અનુભવ્યું છે. સત્ય સત્ય છે કે નહિ, અહિંસા પરમ ધર્મ છે કે નહિ, એ મારે મન વાદગ્રસ્ત વાત નથી. એ વિષે મારા મનમાં શંકા ઉઠવાનો સંભવ સરખો હું માનતો નથી. પણ તેનું પાલન કેમ થાય એ પ્રશ્ન મારી પાસે હમેશાં ખડો થાય છે. પ્રતિક્ષણ નવીનતાઓ નજરે આવે છે. તે પાલનમાં ભૂલો થવાનો સંભવ હું અવશ્ય માનું છું. તેવી ભૂલોથી બચવા સારૂ હું બહુ જાગૃત રહું છું. છતાં ઝોકું આવી જાય એ સંભવે. તેથી જો મિત્રોનો વિરુદ્ધ અભિપ્રાય મને માન્ય ન થાય તો તેઓ મને એકપક્ષી ન ગણે, પણ અણસમજુ ગણી ક્ષમા કરે અને ધીરજ રાખે.

૧. હડકવાનો રોગ નિમિત્તમાત્ર છે.

૨. તે રોગના નિવારણને સારૂ સરકાર પ્રયત્ન કરો કે મ્યુનિસિપાલીટી, પણ એ પ્રયત્ન એક જ દૃષ્ટિએ થએલો હશે. જો મહાજનમાં અહિંસા ખરેખર હોય તો તેઓ જ એનો ઇલાજ શોધે. કુતરાંને ન મારવાનો ધર્મ સરકાર સ્વીકારશે નહિ. મ્યુનિસિપાલીટીમાં પણ ઘણા સંપ્રદાયના સભ્યો હોય છે. તેથી તે પણ તેનો અહિંસક ઉપાય નહિ શોધે.

૩. અહિંસક ઉપાય શોધવાનો બોજો મહાજન ઉપર જ હોય. મહાજનને નિર્દોષ કે નિરૂપાય માનવામાં ભૂલ છે.

૪. આ ચર્ચાને સારૂ રોગગ્રસ્ત કુતરાંમાં ને ખૂની મનુષ્યમાં હું કશો તફાવત નથી જોતો. ખૂનીપણું પણ રોગ છે. ખૂની પોતાપણું ભૂલે છે ત્યારે જ ખૂન કરે છે. બન્ને દયાને પાત્ર છે. પણ બન્ને જો બીજાને પીડતા જોવામાં આવે ને તેને દેહમુક્ત કરવા ઘટે તો તેમ કરીને પણ તેમને રોકવાનો ધર્મ પેદા થાય છે. આ ધર્મ અહિંસકને સારૂ વિશેષે છે.

૫ કુતરાં ઘેરઘેર પાળવાં જ એમ કહેવાનો આશય જ નથી. જો કુતરાં રાખવાં તો તે પાળેલાં હોવાં જોઇએ. પાળેલાંને રોગ નહિ થાય એમ નહિ, પણ પાળેલાંને સારૂ તેનો પાલક જવાબદાર થશે.

૬ શેરીનાં કુતરાં આજે તો સાધુસંત જેવાં નથી. કદિ હતાં નહિ. પાળેલાં કુતરાં તેવાં હોય છે. તેમને સાધુસંતની જેમ રાખવાને અર્થે જ આ ચર્ચા ચાલી રહેલી છે.

૭ રઝળતાં કુતરાં દીઠાં કે મારવાં એવો અભિપ્રાય મેં નથી આપ્યો, પણ મેં તો એવો કાયદો સુચવ્યો છે. એ કાયદામાં કુતરાંની રક્ષા રહેલી છે. કેમકે તેથી દયાળુ મનુષ્યો પોતાનો ધર્મ સમજી કુતરાં ને કાં તો પાળશે અથવા બીજો ઉપાય શોધશે. અને એવા કાયદાને લીધે કુતરાંનું રઝળવાપણું નાબુદ થશે. ભિખારીને ભિક્ષા ન આપવામાં મુદ્દો ભિખારીને મારવાનો નથી તેમને સ્વાશ્રયી બનાવવાનો, મનુષ્ય બનાવવાનો છે. કુતરાંને મારવાનો ધર્મ તો મેં આગલા અંકોમાં સૂચવેલી મર્યાદામાં જ પેદા થઇ શકે છે. કુતરાંને મારવું એ પાપ છે એમ કહેવામાં મારા અભિપ્રાયનું ખંડન જ નથી. કેમકે મેં તેની વિરુદ્ધ અભિપ્રાય જ નથી આપ્યો.

૮ અંબાલાલ શેઠે શું કર્યું ને કર્યું તે બરોબર કે નહિ, અથવા મેં જે મત દર્શાવ્યો તે બરોબર હતો કે નહિ એ ચર્ચા નિરર્થક છે. આપણી પાસે તે કિસ્સાની બધી હકીકત પણ નથી. તેનાથી ઉપજતો અહિંસાનો મહાન કોયડો જ ચર્ચવાયોગ્ય છે, અને અંબાલાલ ભાઇના કેસને છણવાથી તે કોયડાના ઉકેલમાં વિઘ્ન સમજું છું.

૯. સવાલ આટલો જ છે: અમુક સંજોગોમાં બીજા બધા ઇલાજો લેવાનું ન બની શકે ત્યારે કુતરાંને મારવાનો ધર્મ

અહિંસાની દૃષ્ટિએ હોઇ શકે કે નહિ? હું માનું છું કે હોઇ શકે, અને આ વિષે બે મત ન હોય એમ હું હજુ પણ માનું છું. તેવા પ્રસંગને વિષે જ મતભિન્નતા ભલે હોય; એવા પ્રસંગ હમેશાં હોય નહિ એટલું બસ છે.

૧૦. પણ હું એક મતભિન્નતા જોઇ રહ્યો છું ખરો. જેની શંકાઓને અંગે આ કલમો હું લખી રહ્યો છું તેમના લેખમાં અને બીજા ઘણા લેખોમાં દેહના આત્યંતિક નાશને વિષે હર પ્રસંગે સંકોચ રહ્યો જ છે. જેમકે, હડકાયાં કુતરાંને પૂરી રાખી તેમને રીબાઇને મરવા દેવાનું સૂચન છે; જ્યારે મારો દયાધર્મ મારે સારૂ એ વસ્તુ અશક્ય બનાવી મૂકે છે. હું કુતરાને કે મનુષ્યને તરફડતું નહિ જોઇ શકું. તરફડતા મનુષ્યને હું મારતો નથી, કેમકે મારી પાસે તેને સારૂ આશાજનક ઇલાજ છે. તરફડતા કુતરાંને હું મારૂં કેમકે તેને સારૂ **મારી પાસે** આશાજનક ઇલાજ નથી. મારા બાળકને હડકવા થાય ને તેના રોગના નિવારણને સારૂ મારી પાસે આશાજનક ઇલાજ ન હોય તો, ને તે દુઃખથી રીબાતું હોય તો, તેના દેહનો અંત લાવવાને હું ધર્મ ગણું. દૈવ ઉપર આધાર રાખવાના ધર્મને મર્યાદા છે. ઉપાય લીધા પછી આપણે દૈવાધીન થઇએ છીએ. તરફડતા બાળકને સારૂ અનેક ઇલાજોમાં છેલ્લો ઇલાજ તેને દેહમુક્ત કરવાનો પણ છે.

પણ આ ચર્ચાને હું હાલ લંબાવવા નહિ ઇચ્છું. મારી દૃષ્ટિએ જેને હું આપણી અથવા અહિંસાધર્મની પામરતા માનું છું તે આ ધર્મ સમજાવવામાં અંતરાયરૂપે છે. તેથી આ મતભેદને સહન કરવાની વિનંતિ કરૂં છું.

આટલું એક વિવેકી મિત્રના પ્રશ્નો વિષે. હવે એક ક્રોધી મિત્રના પ્રશ્નો લઇએ:

"અમને તો લાગે છે કે આપ પાશ્ચાત્ય દેશના પવનમાં વધુ વખત રહ્યા છો, તેના સાહિત્યનો અભ્યાસ કર્યો છે ને તેના સંસ્કારો આપના હૃદયમાં પડ્યા છે, તેથી જ આપ મનુષ્યની દયા ચિંતવી પ્રાણીનો જીવ લેવો વધારે ઇષ્ટ ગણો છો. માટે બહુ શાંતિથી વિચારી આપની ભૂલ કબૂલ કરી જગત સન્મુખ માફી માગો એ જગતમાં ગણાતા મહાપુરુષનું કર્ત્તવ્ય છે. આપે હજાર ગળણે ગળીને જ પછી જે ઇષ્ટ હોય તે કરવું જોઇએ. પણ આપે તો ચર્ચાને વધુ જોસ આપી આપના નામને ઝાંખું કર્યું છે.

આવી જાતના કાગળોમાંથી આ હળવું વાક્ય મેં ઉતાર્યું છે. મેં વગરવિચાર્યે મારો અભિપ્રાય આપ્યો નથી. મારો અભિપ્રાય આજકાલનો નથી. અભિપ્રાય બાંધતાં પોતાની મોટાઇનો વિચાર કરે તે સત્યનો નિર્ણય નથી કરતો, તેની સામે તો તેની મોટાઇ પડી હોય છે ને તે તેને સત્ય જોવામાં વિઘ્ન રૂપ નીવડે છે.

પશ્ચિમનું બધું ત્યાજ્ય છે એમ હું માનતો નથી. પશ્ચિમના સુધારાને મેં તીખા શબ્દોમાં વખોડયો છે. હજુ મારૂં મન તેને વખોડે છે. પણ એનો અર્થ એ નથી કે પશ્ચિમનું બધું ત્યાજ્ય છે. પશ્ચિમની પાસેથી હું ઘણું શીખ્યો છું ને તેનો હું ઋણી છું. પશ્ચિમના વસવાટે ને તેના સાહિત્યે મારા ઉપર કંઇ જ અસર ન કરી હોય તો હું મારાં દુર્ભાગ્ય સમજું. પણ કુતરાંને લગતો અભિપ્રાય મેં પશ્ચિમની કેળવણીની અસરથી બાંધ્યો હોય એમ હું માનતો નથી. પશ્ચિમ — એક નાના સંપ્રદાયને બાદ કરીએ તો — એમ શીખવે છે કે મનુષ્યેતર પ્રાણીમાત્રને મનુષ્યના મનાયેલા ભલાને ખાતર મારવામાં દોષ નથી. તેથી પશ્ચિમે જીવતાં પ્રાણીઓની કાપકૂપને ઉત્તેજન આપ્યું છે. પશ્ચિમમાં સ્વાદને અર્થે અનેક પ્રકારની હિંસા કરવામાં દોષ ગણાતો નથી. આ વસ્તુઓને હું સ્વીકારતો નથી. પશ્ચિમના

ધોરણ પ્રમાણે તો નકામાં થયેલાં પ્રાણીમાત્રને મારી નાંખવામાં પાપ નથી ગણાતું પણ પુણ્ય ગણાય છે. મારા અભિપ્રાયમાં ડગલે ડગલે મર્યાદા છે. 'શાકાહાર' ને હું હિંસા ગણું છું તે શિક્ષણ પશ્ચિમનું નહિ ગણાય.

સિદ્ધાંતોનો અને તેના અમલનો વિચાર કરતાં આપણે નકામી દલીલોને અથવા મિથ્યારોપોને સ્થાન ન આપવું ઘટે. મારા અભિપ્રાયની તુલના સ્વતંત્ર રીતે થવી જોઇએ. તે પશ્ચિમમાંથી આવી હો કે પૂર્વમાંથી — તેની જડ સત્ય છે કે અસત્ય, અહિંસા છે કે હિંસા એ જ વિચારવું યોગ્ય હોય. મારો દૃઢ વિશ્વાસ છે કે સત્ય અને અહિંસા તેની જડ છે.

૭

એક ભાઈના પત્રનું અવતરણ ટૂંકું કરવાના હેતુથી તે મારી ભાષામાં આપું છું. ને તે તે પ્રશ્નનો નીચે જવાબ આપું છું.

"જીવમાત્ર ઝૂરી ઝૂરીને મરે છે. નરકમાં પડેલો પણ જીવવા ઇચ્છે છે. કુતરાંને પણ મરવું ગમતું નથી. તેથી જે મનુષ્ય તને મારે છે તેને તે દુર્ગતિ આપવામાં સહાયભૂત થાય છે."

એક મનુષ્ય બીજાને મારીને તેને દુર્ગતિ કેમ આપી શકે એ મારી સમજની બહાર છે. મનુષ્ય પોતે જ પોતાના બંધનમોક્ષનું કારણ થાય છે, બીજાના નહિ. અહિંસાધર્મનું પાલન પોતાના જ મોક્ષને સારૂ થાય છે.

"જે મનુષ્ય પોતાના સુખને સારૂ હિંસા કરે છે તે પોતાની શક્તિનો દુરુપયોગ કરે છે."

આ નિર્વિવાદિત છે. કુતરાંનો વધ જ્યાં મેં સૂચવ્યો છે ત્યાં કુતરાંનું શ્રેય પ્રધાન હેતુ છે. તેમાં મનુષ્યનું સુખ રહેલું

છે પણ તે ગૌણ છે. જે પોતાના સુખને જ સારૂ વધ કરે છે તે તો હિંસા જ કરે છે.

"જો તમે એમ માનો કે જીવનો નાશ તો છે જ નહિ, દેહનો છે જ. તો પછી વહેલો કે મોડો તેનો નાશ થાય તેમાં શો બાધ? આ ઠીક છે, પણ તેથી કંઇ બીજાના જીવ લેવાનો મનુષ્યને ઇજારો નથી મળતો."

આને વિષે મને શંકા જ નથી. આવી હિંસા પણ આપણે અનિવાર્ય સમજી કરીએ છીએ, જેમ કે આહારાદિ નિમિત્ત થતી હિંસા. દેહ નાશવંત હોવાથી જોકે બીજાનો દેહ લેવાનો ઇજારો મનુષ્યને નથી મળતો છતાં આવશ્યક પ્રસંગે તેનો નાશ કરતાં અચકાવું તે દેહનો પ્રતિક્ષણ થતો નાશ ભૂલી જવા જેવું છે. સડેલો હાથ કાપવામાંયે દેહનો નાશ છે છતાં તે કાપીએ છીએ.

"વળી જો સામેના પ્રાણીના સુખનો વિચાર કરી તેને મારો તો પણ એ મોહ છે. સુખ દુઃખ જેવું જગતમાં છે જ નહિ. બીજાનુ રીબાવું તમે જોઇ ન શકો એ જ તમારૂં અજ્ઞાન સૂચવે છે. બીજાના સુખદુઃખની જેની ઉપર અસર થાય નહિ તે જ ભવ્ય આત્મા છે. અને તેથી તે કોઇની પણ હિંસા નથી કરતો."

આ પ્રશ્નમાં રહેલી દલીલમાં હું અજાણપણે મિથ્યાત્વ રહેલું જોઉં છું. બીજાના સુખદુઃખની અસર જ્યાં નથી ત્યાં દયા નથી, જ્યાં દયા નથી ત્યાં ધર્મ નથી, અહિંસા નથી. બીજાનું સુખ શોધતાં જ અહિંસાની શોધ થઇ. મનુષ્યે જ્યારે પોતાને બીજામાં જોયો ને બીજામાં પોતાને જોયો ત્યારે તે બીજાને સુખે સુખી થયો, તેને દુઃખે દુઃખી થયો. તેથી તેણે પોતાના ઐહિક સુખના ત્યાગમાં આત્મિક સુખ અનુભવ્યું. અને તેથી તે પોતાને અર્થે મૂર્છિત જગતની હિંસા કરતો અટક્યો.

'સંસારીનાં દુઃખ મટાડવા પ્રયત્ન કરવો તે સંસારદૃષ્ટિ છે. એટલે તેમાં જ હિંસા છે. પછી તેમાંથી અહિંસાનું પ્રતિપાદન કેમ થઇ શકે?''

આ વાક્ય લખનારને કે કોઇને શોભે તેવું નથી જણાતું. આપણે બધા સંસારનાં દુઃખ મટાડવાનો સતત પ્રયત્ન કરીએ છીએ. ભૂખ, તરસ, ટાઢ, તાપ મટાડવામાં આપણે ઘણો કાળ ગાળીએ છીએ. પણ જેઓ કેવળ પોતાનાં જ ભૂખાદિ મટાડી વિરમે છે તે સ્વેચ્છાચારી ભોગી ગણાય છે. જે બીજાનાં મટાડી પોતાનાં મટાડવા અલ્પ પ્રયત્ન કરે છે તે વીતરાગી ગણાય છે.

એક બીજા ભાઇ લખે છેઃ

"તમે રાયચંદભાઇને લખેલું ભૂલી ગયા જણાઓ છો. તમે તેમને પૂછયું, 'મને સર્પ કરડવા આવે ત્યારે મારે શું કરવું?' તેમણે કહ્યું, 'તમારે તમારો દેહ જતો કરવો પણ સર્પને ન હણવો.' હવે તમે કુતરાંને વિષે બીજો ન્યાય કાઢયો જણાય છે."

મેં બીજો ન્યાય નથી કાઢયો. મારે સારૂ કોઇને મારવાનું મેં સમર્થન કર્યું નથી. મારો એવો પ્રયત્ન છે કે મને સર્પ કરડવા આવશે કે કોઇ મારવા આવશે ત્યારે તેને મારીને હું જીવવા ન ઇચ્છું ને મને દેહ જતો કરવાની શક્તિ ઇશ્વર આપે. આપણી ચર્ચામાં સમાજદૃષ્ટિ છે અને દુઃખે રીબાતા પ્રાણીની પોતાની દૃષ્ટિ છે. દુઃખે રીબાતો સર્પ જેને જીવાડવાનો મારી પાસે કોઇ ઇલાજ નથી તેને મારવો કે નહિ એ પ્રશ્ન મેં રાયચંદભાઇને પૂછ્યો હત, અથવા મારી રક્ષા નીચે રહેલા કોઇને તે ડંખવા આવે ને તેને વાળવાની મારી શક્તિ ન હોય તો રક્ષિતની રક્ષા ખાતર મારે મારવો કે નહિ એ પ્રશ્ન મેં પૂછ્યો હત તો રાયચંદભાઇ શો જવાબ આપત એ આપણામાંના કોઇ ચોકસ રીતે ન કહી શકીએ. મારા અભિપ્રાય વિષે મને શંકા નથી.

એક ત્રીજા ભાઈ લખે છે:

"તમારાં લખાણો પર મને બહુ શ્રદ્ધા છે. પણ તમારાં હમણાંનાં લખાણ શંકા ઉપજાવે છે. શ્રીમદ્ અમૃતચંદ્ર આચાર્યના મતથી તમારો મત વિરુદ્ધ જતો જણાય છે, જો કે આજલગી આચાર્યજીના મતને તમારો મત મળતો જણાયો છે.

તેઓ કહે છેઃ

रक्षा भवति बहूनामेकस्यैवास्य जीवहरणेन ।
इति मत्वा कर्तव्यं न हिंसनं हिंस्र सत्त्वानाम् ॥

આ એક જીવને મારવાથી બહુ જીવોની રક્ષા થાય છે એમ માનીને હિંસક જીવોની પણ હિંસા ન કરવી ઘટે.

बहुसत्त्वघातिनोऽमी जीवन्त उपार्जयन्ति गुरुपापम् ।
इत्यनुकम्पां कृत्वा न हिंसनीयाः शरीरिणो हिंस्राः ॥

અથવા બહુ જીવોના ઘાતી આ જીવ જીવતા રહેશે તો અધિક પાપ ઉપાર્જન કરશે એમ માની દયા ખાઈને પણ હિંસક જીવોને ન મારવા ઘટે.

बहु दुःखासंज्ञपिताः प्रयान्ति त्वचिरेण दुःखविच्छित्तिम् ।
इति वासनाकृपाणीमादाय न दुःखिनोऽपि हन्तव्याः ॥

અથવા 'અનેક દુઃખોથી પીડિત જીવ શીઘ્ર દુઃખમુક્ત થશે.' એવા વિચાર રૂપી તલવાર લઈ તે વડે પણ દુઃખી જીવને ન મારવા ઘટે.

આમાં ને તમારા હમણાંના વિચારમાં ભેદ જોવામાં આવે છે. આનું વધારે સ્પષ્ટીકરણ 'પુરુષાર્થ સિદ્ધયુપાય'માં છે તે જોવા બાદ તમે તમારો અભિપ્રાય આપો એમ માગું છું."

'પુરુષાર્થ સિદ્ધયુપાય' મને શ્રી. રેવાશંકરભાઈએ દક્ષિણ આફ્રિકામાં મોકલ્યું હતું ત્યારે તે વાંચી ગયેલો. મારા વિચારો અત્યારે કોઈને અવલંબતા નથી. તે બધા મેં પ્રથમ ગમે ત્યાંથી ગ્રહણ કર્યા હોય પણ અત્યારે તો તે મારા જીવનનો અંશ છે

અને તે બતાવવાનું પ્રાપ્ત થતાં જ મારે બતાવવા પડ્યા છે. અહિંસાધર્મની આવી સૂક્ષ્મ ચર્ચાથી તાત્કાલિક બહુ લાભ થાય એમ હું નથી માનતો. પણ અત્યારે તેને વિષે મારી દૃષ્ટિએ એટલું બધું અજ્ઞાન વર્તે છે કે જો હું કોઇ પણ ભયને લીધે કે મોહને વશ થઇને મારા વિચારો દાબું તો દોષમાં પડું એમ માનું છું. તેથી જ લાચાર થઇ આ લેખમાળા લખી રહ્યો છું.

મારી મતિ પ્રમાણે જે શ્લોક ઉપર ટાંક્યા છે તેમાં ને મારા વિચારમાં ભેદ નથી. પણ કદાચ એમ સિદ્ધ થતું હોય તોયે મારો અભિપ્રાય મને અહિંસાધર્મને અનુસરતો લાગવાનો સંભવ છે.

મજકુર શ્લોકનો આશય હું એવો સમજું છું કે મનુષ્યે તેમાં વર્ણવેલા ભાવના ભાવીને કોઇપણ વધ ન કરવો. કારણ સ્પષ્ટ છે. એવા વધ અનિવાર્ય અને તેથી સ્વાભાવિક હોવા જોઇએ. ભાવના ભાવવામાં ઇરાદો અને આરંભ આવે છે, અને ઇરાદો–આરંભ હિંસાત્મક છે. સહજપ્રાપ્ત ધર્મ—જેને ગીતા નિષ્કામ કર્મ કહે છે, તે ઉકેલવું એ મુમુક્ષુનું કર્તવ્ય છે. તેણે જગતના મોક્ષનો વિચાર નથી કરવાનો પણ પોતાના મોક્ષ-માગમાં આવતી સેવા કરવાની છે. મેલાં પાણીનાં ખાબોચીઆં મારે પૂરવાં જોઇએ. પણ તે મને સ્વાભાવિક હોવાથી હું પૂરૂં. પૂરતી વેળા 'આમ કરવાથી હું જગતની સેવા કરૂં છું' એવું અભિમાન ન રાખું. પણ તેમ કરતાં સૂક્ષ્મ જંતુનો વધ થશે ને સમાજની સેવા થશે એ જ્ઞાન મને નહિ હોય એવો આચાર્યનો આશય હોય એમ મને ભાસ નથી. આચાર્યનાં એ વચનોમાં નિરભિમાન, નમ્રતા, અલ્પારંભ ઇ૦ ની રક્ષા છે. વધ કર્યા વિના ન જ ચાલે એવો પ્રસંગ આવે ત્યારે પણ કેવી માનસિક સ્થિતિ હોવી જોઇએ એ બતાવવા આ શ્લોકો રચાયા જણાય છે.

કાગળો તો હજુ થોકબંધ ચાલ્યા જ આવે છે પણ એકે નવી દલીલ કે નવો વિચાર જોવા મળવાને બદલે એના એ જ સવાલો પૂછાયાં કરે છે ને એની એ જ દલીલો થાય છે. તેથી જેઓ આ પ્રશ્નને વિચારી રહ્યા છે તેમને મારી વિનંતિ છે કે તેઓ આ લેખમાળા ફરી ફરીને વાંચે. આવી સૂચના કરતાં મને સંકોચ નથી થતો કેમકે તેમાં મેં મારા ઉતાવળે કરેલા વિચારો નથી આપ્યા, પણ ઘણાં વર્ષોનો અનુભવ આપ્યો છે. મેં તેમાં નવા સિદ્ધાંત રજૂ નથી કર્યા પણ જૂના સિદ્ધાંતોને મૂર્તિમંત કરવા પ્રયત્ન કર્યો છે. તે મૂર્તિમંત થયા હો કે ન હો, તે મારા પ્રામાણિક વિચારો છે એટલે, અને મારી પાસેથી અહિંસાના ગૂઢ પ્રશ્નના ઉકેલની ઘણાં ભાઇબહેનો આશા રાખે છે તેથી—અને તેવાંઓને—હું આ લેખમાળા ફરી ફરી વાંચી જવાની ભલામણ કરૂં છું. ઘણા લેખકો મારાં અધૂરાં વાક્યોને ટાંકે છે ને તેમાંથી ઉપજતી મૂંઝવણોનો ઉકેલ માગે છે.

એક ભાઈ કહે છે 'તમે તો કુતરાંની જાતિની જડ ઉખેડવા માગો છો.' મેં તો આવું ક્યાંએ નથી કહ્યું. મારૂં કહેવું તો તે જાતિની રક્ષાને અર્થે છે. મેં તો અમુક કુતરાંને અમુક સંજોગોમાં મારી શકાય, એટલું જ કહ્યું છે. આટલુંએ કહેવામાં દોષ હોય એ જુદી વાત. પણ દલીલ તો એ મર્યાદિત વધના કથન ઉપર જ રચવી જોઇએ.

કેટલાક ભાઇઓ પોતાને ગમતાં મારાં આગલાં વચનો ટાંકી હાલના મારા વિચારોમાં આગલાનો વિરોધ બતાવે છે. હું એવો વિરોધ નથી જોતો. જેવો પૂર્વે હતો તેવો જ અહિંસાનો પક્ષપાતી હું આજે પણ છું.

'પુષ્પ પાંખડી જ્યાં દૂભાય
જિનવરની નહિ ત્યાં આજ્ઞાય'

એ હજુ પૂર્વની ભક્તિથી ગાઇ શકું છું, પણ જેમ ત્યારે કરતો હતો તેમ અત્યારે પણ વનસ્પતિનો, પુષ્પોનો ને ફળનો ઉપયોગ કર્યાં કરૂં છું. પણ એ ઉપયોગની પાછળ ભાવના એ રહેલી છે કે તેવો ઉપયોગ બને તેટલો ઓછો લેતા રહેવું ને દેહાધ્યાસ ક્ષીણ કરતા રહેવું.

'પણ પુષ્પ અનેકુતરાં વચ્ચે કયાં સરખામણી?' એમ કોઇ કહે છે. એ આક્ષેપ હું સાંખી રહું છું. એ સરખામણી પ્રસંગે થઇ શકે છે. સ્વચ્છંદ સેવવા અર્થે કરી હોય તો અધોગતિએ પહોંચાડે, ધર્મ સમજવા કે સમજાવવા કરી હોય તો શોભી શકે. મારી સરખામણીનો હેતુ નિર્મળ છે એટલે હું સુરક્ષિત છું.

અહિંસાધર્મીની પામરતા મને દુઃખદેણુ થઇ પડી છે. અહિંસા નિર્માલ્યતા નથી. અહિંસામાં શક્તિનો અભાવ નથી. અહિંસા પ્રચંડ શક્તિ છે. તેનું પૂરૂં તેજ આપણે નથી જોઇ શકતા, નથી સાંખી શકતા. આપણામાંના કોઇકને જ તેની ઝાંખી માત્ર થાય છે.

અહિંસા એ અમૂર્છિત આત્માનો ગુણવિશેષ છે. તે બીજા ગુણોના મૂળમાં રહેલી છે. એટલે તેનું પાલન વિચાર, વિવેક, વૈરાગ્ય, તપશ્ચર્યા, સમતા, જ્ઞાન વિના અસંભવિત છે. તેમાં કાયરપણું ન ચાલે. જેને અહિંસા સમજવી છે તેણે હિંસામાં રહેલી અહિંસાને સમજ્યે જ છૂટકો છે.

આ વાક્યનો અનર્થ ભલે થાઓ. ઇશ્વરના નામનો અનર્થ કયાં નથી થતો? તેને નામે ક્યાં આપણે રાક્ષસને નથી પૂજતા તેને નામે ક્યાં ઓછાં પાપો, ઓછાં ખૂન થયાં છે? તેથી કંઇ

ઇશ્વરના નામને ઝાંખપ પહોંચશે? તેથી કંઇ ઇશ્વરનું નામ આપણે ખૂણે સંતાડીને લઇશું?

કર્મમાત્ર સદોષ છે કેમકે તેમાં હિંસા રહેલી છે. છતાં કર્મના ક્ષયને સારૂ પણ આપણે કર્મ જ કરીએ છીએ. દેહ માત્ર પાપ છે, છતાં દેહને તીર્થક્ષેત્ર બનાવીને તેની વાટે આપણે દેહમુક્તિ કેળવીએ છીએ. તેવુંજ હિંસામાત્રનું સમજવું જોઇએ.

પણ એ હિંસા કેવી હોય? એ સ્વાભાવિક હોય, એ અલ્પતમ હોય, એની પાછળ કેવળ કરુણા હોય, એની પાછળ વિવેક હોય, મર્યાદા હોય, એને વિષે તટસ્થતા હોય, એ સહજપ્રાપ્ત ધર્મ હોય.

આ વિચારસરણીએ જતાં હિંસા પ્રતિદિન ઓછી જ થતી જાય. તેથી જે હિંસાનો ઉદ્દેશ અહિંસાનું ક્ષેત્ર વધારવાનો હોય, જે હિંસા અનિવાર્ય હોઇ થાય, જેનું પરિણામ વિના પ્રયત્ને જોઈ શકાય એવું હોય, તે હિંસા ક્ષંતવ્ય છે; કર્તવ્ય પણ હોય. તેથી હિંસામાં અહિંસા હોઇ શકે એમ કહેવું મુદ્દલ અનુચિત નથી.

આટલું કહી અત્યારે આશ્રમમાં એ પ્રશ્નનો ઉકેલ કેવી રીતે થઇ રહ્યો છે તે સમજાવી આ લેખમાળા સમાપ્ત કરૂં છું:

આશ્રમમાં કુતરાંનો પ્રશ્ન આશ્રમની ઉત્પત્તિથી જ ઉભો રહ્યો છે. મહાજનની પ્રવૃત્તિથી તેનો ઉપદ્રવ વધી ગયો છે. એ ઉપદ્રવ અત્યંત કષ્ટપૂર્વક સહન થઇ રહ્યો છે. હડકાયાં કુતરાંનો વધ આશ્રમમાં થાય છે. એવા દાખલા દસ વર્ષમા બે કે ત્રણ થયા હશે. બીજાં કોઇ કુતરાંને મારવામાં નથી આવ્યાં. તેમને જ્યાં ત્યાં ખાવાનું આપવાનું બંધ કર્યું છે. એ નિયમનું સંપૂર્ણ પાલન થાય તો કુતરાં તેમજ અમે બધાં સુખી થઇએ એમ જોઉં છું. પણ તેનું પાલન સંપૂર્ણતાએ થઈ શકતું નથી.

એકેએક આશ્રમવાસી તે સમજી શક્યા નથી ને સમજ્યા છે તે બધા તે નિયમના પાલનને વિષે પૂરા જાગૃત નથી. વળી આશ્રમને અંગે રહેતા મજુરો તો આ નિયમને શાના પાળે ?

કેટલાંક કુતરાંને લાચાર થઇ પાળવાં પડે છે. એવી બે કુતરીઓ તથા તેનાં બચ્ચાંઓનું પાલન અત્યારે થઇ રહ્યું છે. બચ્ચાંને સારૂ ખાસ ગરમી મળે તેવી પેટી અથવા ટોપલી રાખવી પડી છે. તેમને દૂધ અપાય છે. માને સારૂ ખાસ ખોરાક રંધાય છે.

બીજી તરફથી રખડતાં કુતરાંને લઇ જવાની મહાજનને વિનંતિ કરી છે. તેનો સ્વીકાર પણ થયો છે. પણ હજુ મહાજનની ગાડી આવી નથી.

સહુને હું સમજ્યું છું તેવો કુતરાં પ્રત્યેનો ધર્મ સમજાવ્યો છે. પણ આ વિષયમાં સહુને ઘણુંખરૂં પોતાની આંતરપ્રેરણા પ્રમાણે કરવાની છૂટ છે. કોઇ મારવાનો ધર્મ મારી પાસેથી ગ્રહણ ન જ કરે; મારવાની છૂટ લઇ શકે. તે મેં મર્યાદાઓ મૂકીને સમજાવ્યું છે. સહુ પોતપોતાના ગજા પ્રમાણે સમજી તેનું પાલન કરે છે ને કરશે. મારો અભિપ્રાય સ્પષ્ટ ન સમજાયો હોય તો સમજાય તે ખાતર આશ્રમનો આચાર જે તે અભિપ્રાયને અનુસરે છે તેનો અહીં ઉલ્લેખ કર્યો છે.

પડે દેહાંત લગી અગવડ ભોગવી બીજાને સગવડ લેવા દેવી એ અહિંસાધર્મ. અમુક વ્યક્તિ એવી અગવડ કેટલે લગી ભોગવવા તૈયાર છે તેનું માપ ત્રીજો પુરૂષ ન જ કાઢી શકે. ધર્મ એક છે અને અનેક છે, કેમકે આત્મા પણ એકાનેક છે.

સુધારો—પૃષ્ઠ ૨૯ માં છેલ્લેથી ૫ મી લીટીમાં ‘ અહિંસાધર્મની પામરતા ’ છપાયું છે તેને બદલે ‘ અહિંસાધર્મીઓની પામરતા ’ વાંચવું.